Хоч ця історія в окремих деталях і відбиває дійсний факт, однак у цілому її вигадано й вона аж ніяк не претендує на зображення конкретних подій і людей.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Он той другий від вікна пасажир, той, що в пом'ятому костюмі,— хто сказав би, що він американець? Дурниці, американці не їздять у пасажирських поїздах — вони їздять тільки в швидких, та й то їм ще здається повільно; в Америці, мовляв, поїзди куди кращі за наші, вагони там ого які довгі, і в них білий вейтер 1 розносить воду з льодом та айскріми*. Уявляєте? "Хело, бой! 1 2 3— гукає його американець.— Принеси-но пива, всім по кухлю, хай навіть це коштуватиме цілих п'ять доларів, демн! 4" Та що там довго розводитись, в Америці — отам життя, можете мені повірити!

Другий від вікна пасажир куняє, розтуливши рота, спітнілий, стомлений, і голова в нього хилитається, наче нежива. "Ох, боже, боже, отак уже одинадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять днів; п'ятнадцять днів і ночей то сидиш на валізі, то спиш на підлозі або на лаві, липкий від поту й задерев'янілий, оглушений гуркотом машин; отак уже п'ятнадцятий день... Коби хоч ноги випростати, підстелити під голову сіна й спати, спати, спати..."

Опасиста єврейка біля вікна бридливо відсувається в куток. "Чого доброго, ще засне й звалиться на мене, як лантух; хто знає, що він за один — вигляд у нього такий, ніби він качався в одежі по землі, і я б рада пересісти кудись інде, ох, боже, аби вже скорше доїхати!"

А другий від вікна пасажир хилиться, падає вперед і, здригнувшись, прокидається.

— Ну й спека,— несміло озивається до нього дідок, схожий на крамаря.— Далеко їдете?

— До Кривого,— насилу витискає з себе пасажир.

— До Кривого,— порозуміло й добродушно киває головою крамар.— А здалека, здалека, га?

Другий від вікна пасажир не відповідає й широкою брудною долонею витирає вогке від поту чоло; йому млосно від слабості й паморочиться в голові. Крамар ображено сопе й відвертається до вікна. А той уже не наважується визирнути в вікно, втупився в запльовану підлогу й чекає, чи його запитають ще раз. І тоді він їм розповість: "Так, здалека. Аж із самісінької Америки, коли хочете знати".— "Та невже? Аж із самісінької Америки, кажете? І в такий далекий світ їдете в гості?"— "Ні, я вертаю домів. До Кривого. Там у мене жінка й донечка, Гафією звати. Гафією. їй було всього три рочки, коли я поїхав". — "Значиться, аж із самісінької Америки! І скільки ж ви там прожили?" — "Вісім років. Так, відтоді минуло вже вісім років. І всі ті роки в мене був джоб 1 на одному місці. Я робив майнером 5 6. У Джон-стауні. Там зі мною був один краянин — Михайло Бобок його звали. Михайло Бобок із Таламаша. Його вбило, тому вже п'ять років, як убило. Відтоді мені й поговорити не було з ким, коли хочете знати, бо з ними хіба порозумієшся? Бобок — той навчився по-їхньому, але, знаєте, коли в тебе є жінка, то ти думаєш тільки про те, якби їй усе розповісти по порядку, а чужою мовою, знаєте, так не вийде. Звуть її Полана".— "А як же ви там працювали, якщо не могли з ними порозумітися?" — "Ну, як: мені гукали тільки: "Хело, Гордубал!" — і показували на мій джоб. Щоб ви знали, я аж по сім доларів одержував. Севен 7. Але в Америці все дорого, панове. Навіть двох доларів на харчі замало. За нічліг — п'ять доларів на тиждень". Тут озветься пасажир навпроти: "Але ви, пане Гордубал, певно, наскладали там кругленьку суму, га?" — "Та воно, звичайно, можна було б, тілько я посилав їх додому жінці. Я вам уже казав, що звати її Полана? Кождий місяць, панове, по п'ятдесят, шістдесят, а то й по дев'ятдесят доларів. Та то доки був живий Бобок,— він умів писати. Головатий був чоловік, скажу я вам, але

його вбило ще п'ять років тому — на нього звалилися підпори. З того часу я вже не мав як посилати гроші жінці й відносив їх у бенк Зверх три тисячі доларів наскладав я, повірите, а потім їх у мене вкрали".— "Не може бути, пане Гордубал! Що ви таке розказуєте?"— "Єс, сер8 9, зверх три тисячі доларів".— "І ви не поскаржилися до суду?" — "Ет, як ви тут поскаржитесь? Наш формен 10 11 водив мене до якогось лойєра , той поплескав мене по плечу: ""О'кей, о'кей"12, але треба заплатити едванс 13; а формен йому на те: "Юресвейн" 14,— і повів мене назад. Отак-то воно в Америці, люди добрі, що й казати".— "О боже, пане Гордубал, три тисячі доларів? Таж то величезні гроші, цілий маєток! Боже небесний, яке нещастя! Три тисячі доларів — кілько ж то буде на наші гроші?"

Юрай Гордубал відчуває неабияке задоволення: "О, як би ви всі тут на мене видивилися, коли б я почав вам розповідати! З цілого трейну 15 позбігалися б подивитись на того, у кого в Америці вкрали три тисячі доларів. Єс, сер, то я". Юрай Гордубал підводить очі й окидає поглядом своїх попутників. Опасиста єврейка щулиться в кутку, крамар ображено дивиться у вікно й щось жує беззубим ротом, тітка з кошиком на колінах дивиться на Гордувала так, ніби в чомусь з ним рішуче не згодна.

Юрай Гордубал знову замикається в собі. "Ну й добре, я вам не набиваюся; п'ять років ні з ким не розмовляв — і якось прожив" "Виходить, пане Гордубал, ви вертаєте з тієї Америки без гроша в кишені?" — "Ну що ви, у мене там був файний джоб, але гроші я більше до бенку не віддавав, ю бет16 17 18! У валізу, любий мій, ключик на шию під сорочку — і по всьому! Сімсот доларів везу додому. Вел, сер , я був би там іще трохи побув, але втратив імплоймент п. Після восьми рбків, любий мій! Локаут, сер 19. Гейбито забагато вугілля. З нашого піта 1 шістсот чоловік дістали лів 20 21, голубе мій. І всюди, ну просто таки всюди, звільняють людей. Роботи нема ніде. Тому я й вертаюся. Додому, розумієте? До Кривого. Там у мене жінка й трохи землиці. А Гафія тоді мала три рочки. Сімсот доларів під сорочкою везу й знову почну газдувати... Або на якусь фекторі22 наймуся. Чи ліс рубати".— "А за жінкою й за дочкою ви, пане Гордубал, не банували?"— "Банував, ще й як банував; але я їм, знаєте, посилав гроші й думав: "То на корову, то на

латку землі, а то Полані на що сама схоче". Кож-дий долар на щось призначався. А коли я клав гроші до бенку, то мені здавалося, що я вже бачу цілу череду корів. Єс, сер, а їх у мене вкрали".— "А чи писала вам бодай іноді ваша жінка?" — "Ні, не писала. Бо не вміє".— "А ви їй писали?" — "Ноу, сер. Кент райт, сер" 23. З того часу, як помер Михайло Бобок, я не посилав їй ані цента,— все відкладав".— "Але бодай телеграму, що приїдете, ви їй послали?" — "Де там, нащо гроші дурно викидати? Та й вона, певно, налякалася б, якби прийшов поштар. А мене не злякається. Ха-ха! Де там!" — "А може, вона думає, що ви померли, пане Гордубал: стілько років від вас не було жодної вісточки".— "Помер? Такий моцак, як я, та щоб помер? — Юрай Гордубал дивиться на свої жилаві руки.— Такий моцак, ну й вигадаєте! Моя Полана — мудра жінка, вона знає, що я повернуся".— "Та воно-то так, але всі ми смертні; що, коли вашої Полани вже й на світі нема?" — "Шат ап, сер24; їй було двадцять три, коли я від'їздив, і вона була міцна, голубе мій, як криця. Ні, ви не знаєте моєї Полани; з такими грішми, з тими доларами, які я їй посилав, щоб вона взяла та й померла? Ноу, сенк'ю" 25.

Розкислий крамар біля вікна синьою хустинкою витирає піт. Може, він знову скаже: "Ну й спека!" — "Спека, кажете? І ви називаєте це спекою? Побували б ви на ловердеку26; або в антрацитовій шахті... Туди посилають самих ніггерів але я там теж витримав, єс, сер. За сім доларів. Хело, Гордубал! Хело, ю нігаз!27 28 Так,голубе мій, людина багато може витримати. А от кінь — ні. Туди, в шахту, вже не можна було спускати коней, щоб тягали вагонетки. Там була страшна спека, голубе мій. Або взяти ловердек на пароплаві... Людина здатна витримати дуже багато, аби лиш вона могла порозумітися. Від тебе щось хочуть, а що... ти не розумієш; а тобі кричать, сердяться, знизують плечима... Ну, приміром, як мені було в Гамбурзі допитатися про дорогу до Кривого? їм вільно кричати, а мені — ні. До Америки поїхати — то в вас піде як по маслу: один посадить вас на пароплав, другий зустріне там на місці, а от назад, голубе мій... дістатися назад вам не поможе ніхто. Ноу, сер. Тяжка дорога додому, голубе мій, дуже тяжка".

І Юрай Гордубал хитає головою. Тепер вона вже хитається в нього сама — хилиться то до одного плеча, то до другого, мов нежива,— і Юрай засинає. Опасиста єврейка біля вікна невдоволено стискає губи; тітка з кошиком на колінах і ображений крамар промовисто перезираються: мовляв, отакі тепер люди! Гірші за худобу!

II

Що то за один іде по той бік долини? Якийсь пан у черевиках, машиніст чи що? В руках чорна валізка, і він підіймається на гору; якби не так далеко, приклав би долоні до рота й гукнув би: "Слава Ісусу Христу, пане, котра зараз година?" — "Друга пополудні, пастушку. Якби не так далеко, я спитав би тебе: "А чиїх то ти корів пасеш?" А ти, може, відповів би: "Он ті — Лиска, Рябуха, Зірка, Ягідка і та ялівка — то Полани Гордубалової".— "Так, так, легіню, красні корівки, там трава кисла й вода гірка. То, кажеш, Полани Гордубалової? Так, так, а раніше в неї було тільки дві корівки... А що, легіню, може, в неї ще й воли є?"— "Ой, боже мій, ще й які — подільські, роги — як розставлені руки; пара волів, пане". — "Ну, а вівці?" — "І барани, і вівці, пане, але вони пасуться вище, на Дурній Полонині. Розумна й багата

Подана".— "А чоловіка в неї нема? Чого рукою махаєш? Хіба нема в Полани газди? Гляньте на цього дурника,— не впізнає своїх; заслонив очі долонею від сонця й вилупився на мене, як сич на сову".

Серце Юрая Гордувала калатає аж десь у горлі; треба спинитися й звести дух: "Ох-ох-ох!" Чого то воно так сильно й раптово забилося? Юрай захлинається, як потопаючий: нарешті! Нарешті він дома, тільки ступнув у кам'янистий ізвір — і вже наринули на нього з усіх боків спогади: так, ізвір був тут завжди, і тернина й тоді була обсмалена пастушими ватрами: як і колись, на кам'янистому осипищі цвіте дивина, стежка губиться в сухій траві й сухому чебреці, ось і камінь, зарослий чорницями, і тирлич, і ялівець, й узлісся, і сухі коров'яки, і занедбана колиба; нема вже Америки й нема вісьмох років; усе, як було колись — блискучий жук на квітці будяка, слизька трава, далеке подзенькування

дзвіночків на шиях у корів, сідловина над Кривим, бурі зарості осоки й дорога додому...

Дорога — й легка хода верховинця в постолах, який ніколи не бував в Америці, дорога, що пахне коровами й лісом, нагріта сонцем, наче хлібна піч, дорога в долину, дорога кам'яниста і втоптана худобою, подекуди розкисла від джерелець, що дзюрчать по камінню... ох, боже ж ти мій, яка чудова стежина, бистра, мов потічок, поросла м'якою травицею; вона шурхотить рінню, чвакає в трясовині й в'ється попід кронами дерев; ні, сер, це тобі не шлаковий хідник, що рипить під ногами, як у Джонстауні, нема тут ні рейлінгів ні людської юрби, яка пливе до майни *— ніде ані духа, ані духа довкола, тільки стежка вниз, струмок і дзвіночки на шиях у корів... Дорога додому, поривання додому, дзвіночки на шиях у телят і синій борець понад потоком...

Юрай Горду бал іде сягнистим кроком,— що йому валізка, що йому вісім років! Ось дорога додому, й ноги самі несуть його; так само в сутінках вертається череда корів з повними вим'ями, бім-бом! — видзвонюють дзвіночки на шиях у корів і в телят; може, сісти тут і дочекатися сутінків, увійти до села під передзвін череди о тій порі, коли жінки виходять на поріг, а чоловіки 29 30 стоять, обпершись на пліт: дивіться, дивіться, а що то зг один такий іде? "А я — немов череда з паші — прямі сінько у відчинені ворота. "Добрий вечір, Подано Я теж вертаю до тебе не голіруч".

Або ні, зачекати аж до темряви, поки пройде божа худібка й усі заснуть; а потім запукати в вікно: "Подано! Подано!"— "Ісусе Христе, хто там?" — "То я, Подано, щоб ти перша побачила мене".— "Слава тобі господи!" —"А де Гафія?" — "Гафія спить. Збудити її?" — "Ні, най спить. Ну, слава богу!"

І Гордубал прошкує ще швидше. Ох, як легко йти, коли так квапляться думки! Тобі за ними не встигнути, хоч би ти як поспішав; думки випереджають тебе, вони вже біля горобин на околиці села,— гиля, гуси, гиля!.. — і ти вже дома. Закричати б зараз, що є сили. "Гей,

люди, де ви? Дивіться, хто йде, який американець: трам-та-та, дивіться, бой, гело!" А тепер — тихо, ти вже дома, Подана тре на подвір'ї льон. Підкрастися ззаду й затулити їй очі".— "Юрай!" — "Як ти мене впізнала, Подано?" — "Отаке вигадаєш: як би я могла не впізнати твої руки, Юраю!"

Гордубал біжить долиною й не відчуває в руці валізки, в якій лежить уся Америка: сині сорочки, вельветове вбрання й теді-бер 1 для Гафії. "А це, Подано, тобі матерія на сукню,— такі носять тепер в Америці,— пахуче мило, гендбег30 з ланцюжком, а це, Гафіє, флешлайт 31 32 33, натиснеш на отсей гудзик — і він світить, а отут я привіз тобі картинки, вирізані з газет, ох, донечко, скільки їх у мене було — я цілих вісім років збирав їх для тебе, де тільки міг, але довелося залишити — вони всі не помістилися в сюткейсі34. Пожди, там, у валізі, є й ще щось!"

"Слава богу вже й потік. Ніякого тобі залізного місточка, тільки каміння у воді, треба скакати з одного на другий, розкинувши для рівноваги руки. Під он тим вільшиновим корінням ми, хлопчаки, мокрі аж по вуха, підкотивши ногавиці, ловили раків; цікаво, чи й досі на закруті дороги стоїть хрест? Хвалити бога, він тут, похилився над дорогою, м'якою від теплого пилу, що пахне худобою, соломою й житом; зараз уже мав би бути пліт довкола Михальчукового саду; от і він, зарослий бузком та ліщиною, такий самий похилений, як і вісім років тому; слава тобі господи, ми вже в селі: "Здорові повернулися, Юраю Гордубал!" — І Юрай Гордубал зупиняється — нечистий його знає, чому валіза раптом стала така важка,— він тільки витре піт і...— Пресвятая діво Маріє, чому я не вмився в потоці, чому не вийняв бритву й дзеркальце та не поголився коло води? Певно, вигляд у мене, як у цигана, волоцюги чи розбійника; може, все-таки вернутися і вмитись, перше ніж покажуся на очі Полані? Ба ні, вже запізно, Гордубал, тебе вже завважили; з-за Михальчукового плоту, з-за порослого лопухами рову на тебе визирилося хлоп'я. Ти гукнеш його, Гордубал? Спитаєш: "Ти часом, не Михальчуків?" Але хлоп'я, залопотівши босими ніжками, кинеться навтьоки.

"А якщо обійти село,— думає Гордубал,— і дістатися додому задами? Ну ні, не вистачало ще, щоб повибігали сусіди й накинулися на мене: "Гей ти, куди лізеш? Зараз же вертай на дорогу, а то вперіщу батогом!" Нічого не вдієш, доведеться-таки йти селом; ой, боже, хоч би та валіза не відтягувала так руку! Обличчя якоїсь жінки у вікні з геранню, вирячені очі соняшників, бабуся на подвір'ї виливає щось, наче оглядається на свій зад, дітваки зупиняються й витріщають очі: "Глянь, глянь: якийсь чужинець іде!" Дід Кирило плямкає порожнім ротом і навіть очей не підводить; іще одна колька в серце, і — боже поможи!" — Юрай, нахиливши голову, входить у хвіртку свого обійстя.

"Дурню, дурню, як ти міг так помилитися? Хіба ж то Гордубалова дерев'яна халабуда, дерев'яний хлів і комора в зруб? Таж то справжня садиба — кам'яниця під черепицею, у дворі колодязь із залізною помпою, залізний плуг і борони залізні — панський фільварок, та й годі; хутчій, Гордубал, хутчій забирайся звідси разом зі своєю чорною валізкою, заки не вийшов газда й не сказав: "Чого очі витріщив?" — "Здорові були, газдо! Чи не мешкала тут раніше Полана Гордубалова? Вибачте, видно, я помилився..."

На ганок виходить Полана й зупиняється, мов закам'яніла; очі широко розкриті, руки міцно притиснула до грудей, з яких виривається швидкий, свистячий віддих.

А тепер Юрай Гордубал не знає, що сказати: стільки придумав початків розмови — і жоден не підходить? Не затулив він долонями Полані очі, не постукав уночі в шибку, не вернувся зі словами благословення під передзвін череди, а вдерся сюди зарослий і брудний, то чого ж* дивуватися, що жінка так перелякалася? "І голос мій, певно, був би чужий і здушений — напоум, господи, що можна сказати таким нелюдським голосом".

Полана задкує з ганку, аж занадто далеко задкує ("Ох, Полано, я пройшов би й так") і каже голосом, який навряд чи можна назвати голосом, а тим паче її, Полаиним:

— Проходь, я... покличу Гафію.

"Гафію? Дуже добре, але спершу я хотів би покласти тобі на плечі руки й сказати: "Вибач, Полано, я не хотів тебе налякати; хвалити бога, я нарешті дома. Як тут у тебе файно! Нове ліжко з горою подушок, новий дебелий стіл, на стіні святі образи — навіть у самій Америці, повір мені, не краще. Дощана підлога, на вікнах герань — файно, ти, Полано, бачу, газдувала!"

Юрай Гордубал тихенько всідається на свою валізку. Розумна в нього жінка і вміє дати собі раду; судячи з усього, в неї не менш як дванадцять корів, а може, й більше... "Хвалити бога, я не марно працював; але яка спека в шахті, душко, якби ти тільки знала, яке там пекло!"

Полана не вертається. Юрай Гордубал почувається ніяково, як людина, залишена сама в чужій хаті.

"Зачекаю на подвір'ї,— каже він собі,— й, може, поки вмиюся. Ех, зняти б із себе сорочку та пустити струмінь холодної води на плечі, на голову, на волосся, бризкати нею на всі боки й закричати від задоволення: "Е-гей!" Але ні, так не підходить, іще рано, ще не час; поки що напомпую трохи води. Раніше тут були дерев'яні цямрини, і цебро з журавлем, і глибока пітьма внизу, а яким холодом і вогкістю дихало на тебе, коли ти нахилявся над цямриною; а тепер — як в Америці: у тамтешніх фермерів теж є такі помпи... Піти б зараз із повним відром до хліва — й напувати корів, аж поки в них вогко заблищать ніздрі й вони голосно зафоркають.— Краплею води Юрай змочує

заяложену хустинку й витирає лоб, руки, потилицю.— Ох-ох-ох, як приємно холодить! — Він викручує хустинку й шукає очима, куди б її повісити.— Але ні, ми ще не дома".— І ховає мокру хустинку в кишеню.

— Твій тато, Гафіє,— чує Гордубал, і Полана підштовхує до нього одинадцятирічне дівча з переляканими голубими очима.

— Так ось ти яка, Гафіє,— збентежено мимрить Гордубал ("Ну й утяв — такій великій дівчині — теді-бе-ра!") і хоче погладити її по голові: "Лише одним пальцем, Гафіє!"

Але дівча відхиляється, горнеться до матері й не спускає очей із цього зайди.

— Поздоровайся, Гафіє,— суворо велить дочці Полана й підштовхує її в спину.

— Ах, Полацо, дай дитині спокій — нічого дивного, що вона перелякалася.

— Добрий день,—шепоче Гафія і відвертається.

Щось дивне діється з Юраєм: очі йому раптом

застилають сльози, доччине обличчя тремтить і розпливається. "Нічого, минеться, то від того, що я вже стільки років не чув "добрий день".

— Ходи побачиш, Гафіє, що я тобі привіз,— квапливо мовить він.

— Іди, дурненька,— підштовхує дочку Полана.

Гордубал стоїть навколішках біля валізи,— мати

божа, як усе пом'ялося в дорозі,— й шукає електричний ліхтарик. Ото здивується Гафія!

— Дивись, Гафіє, натиснеш отут, і воно засвітиться. О, чого воно не хоче світити? — Гордубал натискає на кнопку, крутить ліхтарик на всі боки й хмуриться.— Що з ним сталося? Ага, певно, висохло всередині,

там, де та електрика, знаєш, спека була на нижній палубі... А він так ясно світив, Гафіє, як сонечко. Але зажди-но, я привіз тобі картинки, зараз та побачиш таке... — Гордубал виймає з валізи журнальні та газетні вирізки, якими переклав свій убогий гардероб.— Ходи сюди, Гафіє, побач, яка Америка.

Дівча нерішуче мнеться й озирається на матір. Полана сухо й суворо киває їй головою: "Іди!" Дівча несміло й неохоче підходить до цього високого чужого пана — ох, гайнути б зараз стрілою за двері й бігти, бігти до Маріки, до Жофки, до дівчат, які на загумінку загортають у перинку таке гарненьке цуценя...

— Дивись, Гафіє, які дами. А отут, бачиш, як б'ються, ха-ха! Бачиш? То футбол, розумієш? Така гра, в неї гуляють в Америці. А ото... ото високі будинки...

Гафія вже торкається його плеча і несміливо шепоче:

— А то що?

Горду бала поймає радісне зворушення: "От бачиш, дитина вже звикає до тебе!"

— То... то Фелікс зе кет *.

— Та то ж кицька! — протестує Гафія.

— Ха-ха, ну певно, що кицька! Ти моя розумниця! Твоя правда, то такий... американський кіт, ол райт35 36.

— А що він робить?

— Вилизує тін, розумієш? Бляшанку з-під консервів. То едвертісмент37 консервів, розумієш?

— А що тут написано?

— То... то по-американському, Гафіє, ти все одно не зрозумієш. А ось тут, дивися — пароплави,— швидко змінює Гордубал тему розмови.— На одному з таких і я плив.

— А то що?

— То комини, розумієш? Усередині пароплава є парова машина, а ззаду такий... такий гвинт...

— А що тут написано?

— То ти прочитаєш колись іншим разом, адже ти вмієш читати, га? — викручується Гордубал.— А ось тут, дивись, тут зіткнулися два кари...38

Полана стоїть на ганку, руки склала на грудях і сухими очима пильно обводить подвір'я. Позад неї, в кімнаті, дві голови нахилились одна до одної, й неквапливий чоловічий голос намагається щось розтлумачити: "Таке виробляють в Америці, Гафіє, отаке, дивись, я сам якось бачив",— а потім цей голос раптом уривається й бурмоче: "Іди, Гафіє, іди подивись, де мамка".

Гафія вискакує на ганок, наче вирвалася з полону.

— Зажди,— зупиняє її Полана,— спитай його, може, він хоче їсти... або пити.

— Не треба, душко, не треба! — відгукується Гордубал і виходить на поріг.— Красненько тобі дякую, що згадала про мене, але поки не треба. Ти, певно, маєш якусь роботу...

— Роботи завжди вистачає,— невпевнено озивається Полана.

— От бачиш, Полано, бачиш, не буду тобі заважати, роби своє, а я тим часом... що ж я...

Полана зводить на нього очі, ніби хоче щось сказати, ніби хоче сказати раптом щось дуже важливе, щось таке, від чого в неї губи аж сіпаються, але вона ковтає це і йде до роботи, бо їй завжди є до чого докласти свої руки.

Гордубал стоїть на дверях і дивиться їй услід: "Може, піти за нею до дровітні?.. Ще ні, поки що ні, в дровітні темно і якось не той... Вісім років, братку, вісім років! Полана — розумна жінка, не кидається тобі на шию, як дівчисько; хотілось би розпитати її про те, про се, про поле, про худобу, та бог із нею, якщо в неї так багато роботи. Вона завжди така була — беручка до роботи, спритна, розумна.— Замисленим поглядом Гордубал обводить подвір'я.— Двір чистий, порослий перстачем і рум'янком, ніде ані знаку гноївки. Піти оглянути газдівство чи що? Ні, поки що не треба, Полана скаже сама: "Ходи побачиш, Юраю, як я газдувала: все цегляне й залізне. Все нове, коштувало стілько й стілько". А я відповім: "Добре, Полано. Я теж приніс тобі дещо на газдівство". У Полани все до ладу; і струнка вона, струнка, як дівка, боже, яка пряма в неї спина! Вона завжди так високо тримала голову, ще коли була дівкою...— Гордубал зітхнув і почухав потилицю.— Що ж, Полано, хай буде по-твоєму; вісім років ти була сама собі газдиня, так швидко того не переламаєш; сама потім скажеш: "Добре, що в мене тепер є чоловік".

Гордубал замислено оглядає подвір'ячко. Усе тут змінилося, все нове, видно, що Полана газдує з головою. "А отой гній, голубе, отой гній мені не подобається. Він не з хліва, а зі стайні. На стіні два хомути, на

подвір'ї кінські балабушки. Полана й словом не обмовилася, що тримає коней; послухай, Полано, коні — то не жіноча справа. У стайні чоловік потрібний, от що.— Гордубал заклопотано морщить лоба.— Так, то удар копита в дощану перегородку; кінь б'є копитом, певно, хоче пити; може, віднести йому води в брезентовому відрі?.. Але ні, почекаю, коли Полана мені скаже: "Ходи, Юраю, побачиш наше газдівство". В Джонстауні теж були коні внизу, в штольнях; я ходив погладити їх по морді — знаєш, Полано, корів там не було; схопити б таку корову за ріг і потермосити їй голову — ого-го-го, старенька! А от кінь... Ну, слава богу, тепер у тебе в домі буде чоловік".

І раптом на подвір'ї запахло чимось знайомим і давнім, чимось таким, що пахло тут ще з дитинства. Гордубал довго, з насолодою принюхується: та це ж дрова, живичний запах дров, запах смерекових полін, що лежать на сонці. Юрая так і вабить до стосу полін з товстою корою; вони, якраз до його огрубілої руки! А он і ковбиця з вгородженою в неї сокирою, дерев'яні козли й пилка, його стара пилка, відполірована його долонями. Гордубал глибоко зітхає: "Ласкаво просимо, здорові вернулися!" — скидає піджак і кладе поліно на міцні плечі козел.

Спітнілий і щасливий, Юрай пиляє дрова на зиму.

IV

Юрай випростується й витирає з чола піт. Що правда, то правда — не та робота, що в шахті, і запах не той; файні, смолисті дрова в Полани — ні пеньків, ні сушняку. Закрякали качки, з гелготом кинулися врозтіч гуси, у вуличку з гуркотом звернув чийсь віз. Полана вискакує з дровітні й біжить, біжить, ("Ого, Полано, та ти, бачу, ще бігаєш, як дівка!"), розчиняє навстіж ворота. "Що ж то за один? Хто то до нас приїхав?" Лусь батогом, "но!", високо здіймається золотиста тепла курява, і в двір влітає запряг; деренчить драбиняк, а на ньому гордо по-угорському, стоїть парубок; міцно напинає віжки, тягне високим голосом "тпр-р-рр!", сплигує з воза й пласкою долонею ляскає коней по мокрих шиях.

Від воріт вертається Полана, бліда й сповнена якоїсь рішучості: '

— То Штефан, Юраю. Штефан Манья.

Парубок, який схилився над посторонками, швидко випростується і обертається до Юрая. "Щось ти занадто чорний,— дивується подумки Гордубал,— чорний, як ворон, хай бог простить!"

— Був у мене за наймита,— докидає Полана твердо й недвозначно.

Парубок щось промимрив і знову нахилився до посторонків; відчепивши стельваги, він виводить коней" тримаючи обох однією рукою, а другу раіітом подає Горду-балові.

— Здорові приїхали, газдо!

Гордубал квапливо витирає долоню об штани й простягає її Штефанові; він збентежений і водночас поле-щений, червоніє, щось мимрить і ще раз смикає Штефа-нову руку — по-американському. Штефан невисокий, проте міцний; сягає Юраєві лише до плеча, але дивиться йому прямо в вічі — зухвало й виклично.

— Красні коні,— бурмоче Гордубал і хоче погладити їм ніздрі; але коні зводяться дибки й починають гарцювати.

— Обережно, газдо!—застерігає його Манья, глузливо блиснувши очима.— Коні мадярські.

"Ах ти, цигане чорний, ти гадаєш, я не розуміюся на конях? Твоя правда, я таки не розуміюся на них, але вони звикнуть до газди".

Коні смикають головами, ладні от-от вирватися від Маньї. "Руки в кишені, Гордубал, й ані руш з місця, най циган не думає, що ти боїшся!"

— Йому три роки,— каже Манья,— від кавалерійського жеребця.— Він смикає коня за вуздечку.— Тпру, стій, кажу! Не кінь, а вогонь!

Жеребець смикає ним, але Штефан тільки сміється. Полана підходить до жеребця й простягає йому скибку хліба. Штефан блискає на неї очима, щирить зуби й притримує жеребця за вуздечку.

— Гей, ти! Ану, стій!

Здається, що він хоче увігнати жеребця в землю, так міцно стискує від зусилля зуби; жеребець стоїть, гарно вигнувши шию, й бере губами хліб з Поланиної долоні.

— Тпру! — кричить Манья й, повиснувши в коней на шиях, веде їх до стайні.

Полана дивиться йому вслід.

— Чотири тисячі дають за жеребця,— жваво озивається вона,— але я не продам. Штефан каже, що він вартий і вісьмох. А лошицю будемо на осінь крити... — Нечистий її знає, чого вона раптом збентежилася й прикусила язика*.— Треба дати їм обрік,— каже вона нерішуче, не знаючи, як піти від Юрая.

— Так, так, обрік,— схвально киває головою Юрай.— Красний коник, Полано. А як він у запрягу?

— Такого шкода запрягати,— роздратовано відповідає Подана.— То не сільський битюг!

— Та, мабуть,— погоджується Гордубал.— Воно й справді шкода такого красеня. Файних коней маєш, душко, любо й глянути.

Манья тим часом виходить уже зі стайні з двома брезентовими відрами в руках.

— Вісім тисяч дадуть за жеребця, газдо,— упевнено каже він.— А лошицю до осені треба покрити. Ех, і жеребця для неї я підшукав — чистісінький сатана!

— Брут чи Хегюс? — обертається Подана з півдороги.

— Хегюс. Брут для неї заважкий.— Манья вищиряє зуби під чорними вусиками.— Не знаю, як ви, газдо, а я за важкого коня багато не дам. Сила є, а от кров нікудишня. Так, нікудишня, скажу я вам.

— Та, мабуть,— невпевнено мовить Гордубал.— Кров — воно й справді... Ну, а корови як, Штефане?

— Корови? — дивується Манья.— Ах, ви про корів. Та газдиня тримає дві корови, каже, молока треба. А ви ще не були в стайні, газдо?

— Ні... Бачиш, я... тілько повернувся,— відповідає Гордубал і ніяковіє, бо цю купу напиляних дров уже не приховати; і все ж таки він задоволений, що так легко перейшов із Штефаном на "ти", як і належить між газдою і наймитом.— Так,— веде він далі,— я саме збирався туди.

Штефан набирає у відра води й послужливо веде його до стайні.

— Там у нас... у газдині там жеребчик, тритижневий, і жеребна кобила; два місяці, як покрили її. Сюди, пане. А коня, вважайте, вже продано, за дві з половиною тисячі. Кінь файний, але я муіпу запрягати трирічного жеребця, щоб об'їздити. Дуже вже він норовистий.— Манья знову щирить зуби.— Коня візьмуть до війська. Наших коней завжди брали до війська.

— Так, так,— киває головою Юрай.— У тебе тут чисто. А ти сам уже служив у війську, Штефане?

— При кавалерії, пане,— посміхається Манья й поїть із відра трирічного жеребця.— Погляньте, газдо, яка худа голова і який круп — ех! Но-но! Обережно, пане! Ти ба, який розбійник! — І б'є жеребця кулаком по шиї.— Не кінь, а вогонь, газдо!

Гордубал ледве не чманіє від різкого запаху стайні;

куди приємніше в хліві — там стоїть запах гною, молока, пасовища й домівки...

— А де жеребчик? — питає він.

Жеребчик, іще кошлатий, саме ссе матку; здається, в нього нема ні тіла, ні голови, а тільки ноги. Кобила повертає голову й розумними очима дивиться на Гордувала: "Ну, а ти що за один?" Зворушений Юрай гладить її по теплому й гладенькому, мов оксамит, крупу.

— Файна кобила,— каже Штефан,— але заважка. Газдиня хоче її продати. Знаєте, газдо, селянин її не купить, а до війська беруть лиш коней з гарячою кров'ю. З холодною кров'ю коні їм ні до чого. Там потрібна порода,— розмірковує він.— Не знаю, як ви на те дивитеся, пане...

— Ну, я бачу, що Полана на тому розуміється сама,— нерішуче мимрить Гордубал.— А як воли? Волів у неї нема?

— А нащо вони, пане? — щирить зуби Манья.— Для поля вистачить кобили й коня. А м'ясо нині платиться погано. Свиней годувати ще якось оплачується... Бачили, якого газдиня вгодувала кабана? Та шість льох, пане, та сорок пацят. На пацят завжди є попит, за ними приїздять сюди аж бозна-звідки. Свині в нас, як слони — чорні рийки, чорні ратиці...

Гордубал замислено притакує.

— Ну, а молоко... де ви берете для пацят молоко?

— У селян, зрозуміла річ,— сміється Манья.— "То ти кажеш, що хочеш нашого кнура для своєї нікчемної льохи? Такого надійного кнурця не знайдеш у цілому околі. А кілько відер молока, кілько мішків картоплі даси?" Повірте, пане, не варто надриватися на такій роботі. До міста далеко, а тут продати щось дуже важко. Дурний народ, пане. Розводять усе тілько для себе. То най віддають нам, коли не вміють продавати.

Гордубал невпевнено киває головою. "Так, так, торгівля тут завжди йшла кепсько, гуси й кури — ще сяк-так. Тут якийсь зовсім інший світ. А Полана вміє дати собі ради, що правда, то правда".

— Товар можна продати й десь далі,— розмірковує Штефан,— але тілько такий, що ціниться. Ну, скажіть мені, хто піде на ринок з грудкою масла? Та вже по самому твоєму носі видно, що за душею в тебе нема нічого, тож скидай ціну або забирайся до дідькової матері!

— А ти сам звідкіля? — дивується Юрай.

— З долини, з Рибарів, знаєте?

Гордубал не знає, але киває головою: так, так, з Рибарів; бо як то газда може такого не знати?

— У нас інший край, пане, багатий. А рівнина яка! Взяти для прикладу бодай рибарський мочар — весь тутешній окіл поміститься в ньому, як цизорик у кишені; а трава, пане, трава аж по самісінькі груди. — Манья махає рукою.— Ех, вошивий тут край, ореш — і вивертаєш саме каміння. А в нас копаєш криницю — й аж до самісінької води чорнозем.

Гордубал похмурнів.

"Що ти знаєш, татарине... я, я тут орав і вивертав каміння; зате ліси які, боже ти мій, а пасовиська! — Похмурий Юрай виходить із стайні.— Вошивий край, кажеш? Тоді якого дідька ти сюди лізеш? А хіба погано тут худобі? Ну, слава богу, вона вже вертається додому".

На околиці вже дзеленчать-видзвонюють дзвіночки, тихі й неквапливі, як і коров'яча хода; хіба тонкоголосі дзвіночки на шиях у телят заливаються, наче кудись поспішають. "Ну-ну, ви теж станете коровами й будете ступати повагом і важко, як уся череда. Як і ми". Дзвіночки дедалі наближаються, і Юрай ладен скинути капелюха, наче то дзвонять до вечерні. "Отче наш, іже єси на небесі..." Дзенькіт наближається, наче ріка, розбивається на великі бризки, розливається по всьому селу; корови одна за одною відокремлюються від череди і — бім-бам! бім-бам! — завертають кожна до свого хліва, запах куряви й молока, бім-бам у воротях — і дві корівчини, киваючи головами, заходять до Гордубало-вого двору. Яка ж то розумна й лагідна живина! Корови неквапливо прямують до дверей хліва. Гордубал глибоко переводить дух: "Ну, нарешті я дома, слава тобі господи; ось воно — моє повернення додому".

Передзвін череди котиться селом і змовкає; кажан зигзагами гасає слідом за худобою — полює на мух. "Добрий вечір, газдо!" — протяжно мукає в хліві корова. "Ну, ну, вже йди!" — Юрай заходить до темного хліва, обмацує роги, твердий кошлатий лоб, мокрі губи й ніздрі, зморшки на шиї. Потім знаходить навпомацки бляшану дійницю і триніжок, сідає до повного вим'я й починає видоювати дійку за дійкою; молоко тонко дзюрчить у дійницю; Юрай тихо, півголосом починає співати.

На порозі вимальовується темна постать. Гордубал уриває свій спів.

— То я, Подано,— провинно мимрить він.— Хочу, щоб до мене швидше звикла худоба.

— Вечеряти будеш? — питає Подана.

— Спершу подою,— озивається з темряви Гордубал.— Штефан най теж сідає з нами.

V

Юрай Гордубал усідається на чільному місці за столом, складає долоні й проказує молитву. Так треба, бо він тепер газда. Подана стискає губи й згортає руки на грудях, Гафія витріщає очі й не знає, що їй робити, Штефан похмуро втупився в підлогу... "Ех ви, бачу, вже давно не молитеся, га, Подано? Ну, Штефан, мабуть, іншої віри, але за столом треба молитися. Ти тільки глянь, як усі троє набурмосились!"

Усі їдять швидко й мовчки, лиш Гафія знехотя копирсається в тарілці.

— їж, Гафіє,— сухо велить дочці Подана, хоч самій їй теж ніщо не лізе в рот; лише Штефан гучно сьорбає, нахилившись над тарілкою.

По вечері Манья хоче встати й піти.

— Посидь іще, Штефане,— зупиняє його Гордубал.— Щось хотів у тебе запитати... Ага, який цього року врожай?

— Отава буде непогана,— ухильно відповідає Манья.

— А жита?

Подана кидає швидкий погляд на Штефана.

— Жита...— нерішуче відповідає той.— Газдиня продала те поле, що нагорі. Шкода було праці, пане — там саме каміння.

У Гордувала аж серце тьохнуло.

— Саме каміння,— мимрить він.— Твоя правда, там саме каміння; але ж поле... то всьому основа, Подано...

Штефан самовпевнено щирить зуби.

— Вигоди з нього не було ніякої, газдо. Луки над річкою набагато ліпші. Кукурудза вигнала там у людський зріст.

— Над річкою, кажеш? — дивується Гордубал.— Ти купила, Подано, поле на рівнині?

Подана, хотіла щось відповісти, але вчасно стрималася.

— Панські луки, газдо,— пояснює Манья.— Земля там масна, глибока, хоч буряки сади... Але за буряки нині мало платять. І все інше теж не оплачується, щоб садити, пане. Краще вже поставити на коней: виплекаєш гарного коня — і одержиш більше грошей, ніж за рік тяжкої праці. Якби ще прикупити шмат рівнини й поставити там стайню... — У Штефана спалахують очі.— Кінь хоче рівнини, пане. Кінь — не коза.

— Граф продав би ті луки,— замислено мовить Подана і вголос підраховує, скільки довелося б за них викласти; але Горду бал не слухає, Горду бал думає про житню й картопляну ниви, які продала Подана. "То правда, що там було саме каміння, але ж воно було там споконвіку! Нічого не вдієш, голубе, така вже наша доля! За два роки до від'їзду я зорав ниву під пар... Ет, та що ти тямиш у нашій роботі!"

Гафія підкралася до Штефана й сперлася ліктем на його плече.

— Вуйку Штефане,— шепоче вона.

— Ну, чого тобі? — сміється Манья.

Дівча несміливо мнеться.

— Нічого, я просто так.

Штефан садовить її собі на коліна й починає гойдати.

— Ну, слухаю тебе, Гафіє: що ти хотіла мені сказати?

Гафія шепоче йому на вухо:

— Вуйку Штефане, а я сьогодні бачила такого гарного цуцика!

— Та невже? — вдавано дивується Манья.— А я бачив зайчиху з трьома зайчатками.

— Йой! — захоплено вигукує Гафія.— А де?

— В конюшині.

— А ти будеш їх восени полювати?

Шефан скоса зиркає на Горду бала:

— Та ще не знаю.

"Добра душа в цього парубка,— з полегкістю зітхає Гордубал.— Дитина його любить; до мене вона так не підійшла б. Та нічого, звикне; а про ті картинки, які я привіз їй з Америки, навіть не згадала. Треба б щось дати й Штефанові",— спадає йому на думку, і він шукає очима свою дерев'яну валізку.

— Усі твої речі я склала на лаві,— каже Полана.

"ьона завжди о ла така доаилива",— думає іираи і повагом підходить до свого американського скарбу.

— То тобі, Гафіє, картинки. А ось Тедді-бер...

— Що то, вуйку? — питає Гафійка в Штефана.

— То ведмідь,— пояснює їй той.— Ти бачила коли* небудь живого ведмедя? Вони водяться в горах.

— А ти їх бачив? — допитується Гафія.

— Певно, що бачив. Вони бурчать отак: брум-брум!

— То, Подано, тобі,— нерішуче мимрить Горду-бал.— Самі дрібнички, я не знав, що...— Він відвертається і порпається в речах, шукаючи щось для Маньї.— Штефане,— мовить він трохи розгублено,— то, гадаю, згодиться тобі. Американський ніж й американська люлька...

— Ох ти! — приглушено скрикує Подана, очі її наповнюються слізьми, і вона вибігає надвір. "Що з тобою, Подано?"

— Красненько дякую, газдо,— вклоняється Манья і, блиснувши в усмішці зубами, подає Юраєві руку.

"Ого, яка дужа в тебе рука! Може, давай поміряємося силою?.." — "Ну, слава богу,— зітхає подумай Горду-бал,— нарешті пороздавав".

— А покажи-но мені свого ножика, вуйку,— канючить Гафія.

— На, дивись,— хвалиться Штефан,— він аж із самісінької Америки. Я виріжу тобі ним американську ляльку, хочеш?

— Хочу, вуйку,— аж пищить від радості Гафія,— а ти не обдуриш?

Юраєве обличчя розпливається в широкій, щасливій усмішці. 39

— Я скоро повернуся, Подано, а ти лягай і не чекай на мене,— каже Юрай і темним селом бадьоро крокує до корчми. Чим тільки не пахне в селі — деревом і коровами, соломою і сіном, А ось запахло гусьми, а ото — тирличем і кропивою.

В корчмі вже нема старого Сало Берковича — якийсь рудий єврей підводиться з-за шинквасу й недовірливо питає:

— Що бажаєте, пане?

В кутку сидить усього один чоловік. Хто б то міг бути? Здається, Пйоса, ну звичайно ж, Андрей Пйоса, на прізвисько Гусар, дивиться на Юрая такими очима, ніби хоче закричати: "То ти, Юраю?" — "Та я, Андрею Гусаре, як видиш, я".

Ні, не закричав Пйоса, тільки пильно дивиться; а Гор-дубал, аби показати, що він тутешній, питає:

— Чи живий іще старий Беркович, корчмарю?

Веснянкуватий єврей ставить перед ним на стіл чарку горілки.

— Уже шість років, як поховали.

"Шість років? Ох, Пйосо, то таки немало; що може статися з людиною за шість років? А за вісім? Вісім років, корчмарю, не пив я горілки; іноді, бігме, мені так кортіло випити, залити свою біду, начхати на чужину, розумієш, тілько горілку в Америці заборонено. Зате я більше доларів посилав Подані; бачиш, коня купила, а поле продала. Саме, мовляв,

каміння. А ти, Гусаре... ти своє поле не продав? Та що тут дивуватися — ти в Америці не був".

Корчмар стоїть біля шинквасу й позирає на Юрая. "Заговорити до нього чи що? — вагається він.— Видно, гість не балакучий, дивиться якось чудно, краще дати йому спокій. Хто то може бути? Матея Пагурка син десь у світах. Може, то він? А може, Гордубал, чоловік Полани Гордубалової, той, що в Америці?.."

Юрай примружився. Корчмар відвертається й переставляє чарки на шинквасі.

"А чого ти, Пйосо, очі ховаєш? Хочеш, аби я назвав тебе на ім'я? От як воно буває, Андрею Пйосо: за вісім років відвикаєш говорити, язик у тебе дерев'яніє, а... Так, навіть кінь і корова раді почути людське слово. Подана завжди була мовчазна, то правда, а вісім років розлуки не зробили її балакучою, самотність говорити не навчить; і сам не знаю, з чого почати: вона мене ні про що не питає — я мовчу, вона мовчить — мені теж не хочеться її питати. Ет, та що там — Штефан файний робітник, він і поговорить зі мною замість газдині. А газдиня... що газдиня — продала поле, купила землю на рівнині — ото тобі й усе".

Гордубал прикладається до чарки й покивує головою.

"Ну й пекуче ж, бісове зілля! Та людина до всього звикає. Штефан, здається, парубок добрий, розуміється на конях і Гафію любить; ну, а Полана... вона звикне, і те, що має прийти... прийде само. Ех, Пйосо! А на твою жінку іноді не находить? Ну, ти всиплеш їй, скільки влізе — і по всьому, а моя Полана — як графиня, отак-то воно, Андрею. Розумна, роботяща й охайна, хвалити бога! А те, що вона якась трохи чудна, то правда. Зате яка в неї хода, брате мій! Жодна інша жінка в селі так не ходить! Не вмію я з нею, Гусаре. Мені треба було вдертися додому, як вихор, і закрутити її, щоб аж дух забило. От як мені треба було зробити, Андрею. А я... у мене, як бачиш, не вийшло; вона перелякалася, наче

побачила перед собою якусь мару. І Га-фія теж, здається, перелякалась. І ти, Пйосо, по-моєму, теж. Та я приїхав, і нічого тут уже не зміниш. Якщо крига не скресне зразу, то вона розтопиться поволі. За твоє здоров'я, Андрею!"

Андрей Пйоса, на прізвисько Гусар, підводиться і йде до дверей, наче зовсім не бачить Гордувала; на порозі він раптом обертається, стріляє в нього очима й каже:

— Здоров повернувся, Юраю!

"Дивак ти, Гусаре! Чому не присядеш до мого столу? Може, ти думаєш, що я повернувся жебраком? О, ні, я привіз кілька сотень доларів, про які навіть Полана ще не знає. Отже, Пйосо, ти таки впізнав мене. Не зразу, правда, але впізнав. Помалу-помалу владнається і все інше".

Гордубал повеселів:

— Налий-но мені ще одну, корчмарю!

Двері раптом розчахнулися, і до корчми, наче повінь, вдерся якийсь чоловік. О, та ж то Василь Герич!

— Василю!

— Друже вірний!

Побачив Юрая — і відразу ж до столу.

— Василю!

— Юраю!

Колючий чоловічий поцілунок; тютюном смердить, зате ж радість яка!

— Василю!

— Друже!

— Здоров був, Юраю! — вітається Герич якось наче стурбовано.— Вернувся, значить?

— А по-твоєму, я мав там померти, дурна твоя голово? — регоче Гордубал.

— Ну,— мимрить ухильно Герич,— нині нелегко жити на світі. Ти здоровий? Ну, дякувати богові й за те.

"Чудний ти якийсь, Василю: сів скраєчку на лаві й мерщій перевертаєш чарку денцем догори".

— Що нового?

— Ну, що нового, першого тижня після великодня помер старий Кекерчук, дай йому боже царство небесне, а в неділю молодий Гороленко побрався з Михаль-чуковою дочкою. Торік нам лихий ящура наслав... А мене, Юраю, тут старостою обрали. Певне, на зло. Я тепер тут велике начальство...

Розмова уривається, Василь не знає, про що б іще розповісти Гордубалові, тому за хвилину підводиться й подає йому руку:

— Най тобі бог помагає, Юраю. Я вже мушу йти.

Юрай усміхається й крутить чарку в обважнілих

пальцях.

"Не той уже Василь, що був колись! Ах, царю небесний, як він умів пити — аж шибки деренчали! Але прийшов і обійняв — ото товариш! "Най тобі бог помагає, Юраю"... Та чи в мене на лобі написано, що вдома мене зустріли не так, як треба? Не велика біда — якось уладнається, помаленьку, помаленьку, потрошку, потрошку, дивись — і я знову стану вдома своїм. У мене є гроші, Василю; я й поля можу прикупити, і корів хоч дванадцять, як тілько захочу; сам пожену їх на пашу, аж на самісінький Воловий Хребет, дванадцять дзвіночків увечері задзеленчать, і Полана швидко, мов дівчина, кинеться відчиняти ворота..."

В корчмі тихо, корчмар дрімає за шинквасом.

"Що ж, іноді корисно й на самоті побути; у голові паморочиться, але від того, брате мій, тілько краще вкладаються в ній думки. Додому я піду поволі, крок за кроком, як вертається череда з паші; а може, примчати, як цуговий запряг, вихорем удертися на подвір'я, щоб аж іскри посипалися, випростатись на весь зріст, гордо напнувши віжки, й зіскочити на землю: "А ось і я, Полано, тепер я вже тебе не відпущу. А підніму високо на руки, віднесу до хати й пригорну так міцно, що тобі аж дух заб'є... Яка ж бо ти м'яка, Полано. Вісім років... вісім років я думав про свою Полану й ось тепер нарешті піду до неї".

Гордубал зціплює зуби, аж під вилицями випинаються жовна. "Вйо, вороні, вйо! Най побачить нас Полана, най коліна затремтять у неї з переляку і з радості; най зрозуміє нарешті, що вернувся її чоловік!"

VII

Місячної ночі вертається п'яний Гордубал додому; вертається п'яний, бо відвик від горілки, відвик від таких думок, бо вертається до жінки. "Чого хмуришся, місяцю? Хіба я не йду тихенько, не ступаю так легко, що навіть росу з трави не збиваю? А собаки розбрехалися по всьому белу,—

мовляв, Юрай Гордубал іде, вертається домів, де не був цілих вісім років, розставив руки й поспішає обняти жінку. Нарешті! Нарешті я обійняв тебе, Полано; але мені того замало, я хочу відчути тебе губами й стиснути коліньми, торкнутися пальцями, Полано, Полано! Чого ж ти хмуришся, місяцю? Твоя правда, я п'яний, бо випив для хоробрості, бо хочу вдертися додому, як вихор, заплющити очі, змахнути руками й підбігти до жінки — я тут, Полано, я тут, біля тебе, я скрізь, де твої руки, твої ноги, твої вуста... Яка ж ти велика і скілько в тобі розкоші! Коли ти нарешті будеш моя вся, до решти..."

Іде Гордубал місячної ночі й весь аж тремтить.

"Ні, ти не гукнеш її, не промовиш і слова, не потривожиш її спокою; ввійдеш тихо, нишком; он та світла тінь — то ти. Не називай мене на ім'я — то я. Так тихенько обійму тебе, як росте дерево. Я не потривожу твого спокою, не промовлю ані словечка й навіть не дихну; ах, Полано, ти зможеш навіть почути, як падає з неба зірка...

Але ні, місяць світить не нам, і не на нас він хмуриться; він світить над чорним лісом, а в нас дома пітьма, така пітьма, що, здається, наче аж дихає, як жива; доведеться в потемках мацати руками, щоб знайти жінку; чи спить вона, чи не спить — тобі не видно, але нею тут усе заповнено, вона нишком сміється з тебе й посувається, даючи тобі місце, але хіба його вистачить для такого здорованя? Нічого не вдієш, доведеться втиснутись у її обійми; а вона шепоче щось тобі на вухо, а що — ти й сам не розумієш, бо слова холодні, а шепіт теплий і приглушений, до того ж темрява тут дедалі густішає, вона вже зробилася така густа й важка, що до неї можна доторкнутись. О, то вже не темрява, то — Полана, ось її волосся, плечі, вона уривчасто, з присвистом дихає, дихає тобі просто в обличчя".

— Ох, Полано,— зітхає Гордубал,— Полано!

Він тихо відчиняє хвіртку й здригається. На ганку, залита місячним сяйвом, сидить Полана й чекає.

— Ти, Полано? — мимрить Гордубал, і серце в нього завмирає.— Чому не спиш?

Полана тремтить, наче від холоду.

— На тебе чекаю. Хотіла спитати тебе: торік ми взяли за пару коней сім тисяч: то як ти... як ти думаєш...

— Ах... он воно що,— нерішуче озивається Гордубал,— ну, добре, ми поговоримо про те завтра...

— Ні, я хочу зараз,— наполягає Полана.— Заради того я й чекала тебе. Я не хочу більше тримати корів... і тяжко гарувати в полі... ні, не хочу!

— А ти більше й не будеш,— каже Гордубал і дивиться на її руки, які біліють при місячному світлі.— Я вернувся додому, і тепер гарувати буду я.

— А Штефан?

Юрай мовчки зітхає. Нащо саме зараз говорити про нього?

— Ну,— бурмоче він,— для нас двох роботи тут не буде.

— А як же коні? — швидко заперечує Полана.— Хтось же мусить коло них ходити, а ти на конях не розумієшся...

— Твоя правда,— погоджується з нею Гордубал.— Та нічого, якось буде.

— Я хочу зараз знати,— наполягає Полана й стискує кулаки.

"Овва, яка швидка!"

— Як хочеш, Полано, як хочеш,— ледве чує Гордубал свій голос,— Штефан може лишитися тут, душко... Хочу тобі сказати, що я привіз гроші... Я зроблю для тебе все.

— Штефан уміє ходити коло коней,— каже Подана,— другого такого наймита не знайдеш. Він уже цілих п'ять років служить у мене...— Вона підводиться, якась чудна й бліда при місячному світлі,— Добраніч. Іди тихіше, бо Гафія спить.

— А... а ти... куди? — здивовано питає Гордубал.

— На горище спати. Ти спи в кімнаті, бо ти — газда.— У виразі Поланиного обличчя з'являється щось уперте й колюче.— Штефан спить у стайні.

Гордубал непорушно сидить на ганку й дивиться в місячну ніч.

"Так, так. Голова не варить, зовсім отупіла: щось застрягло мені в горлі й не дає проковтнути слину. "Ти спи в кімнаті, бо ти — газда". Отак!"

Десь далеко дзяволить цуценя, в хліві дзенькнула ланцюгом корова. "Ти спи в кімнаті". Ех, Юраю, дурна твоя голова! Можеш крутити нею, кілько хочеш, а вона нічого, лиш іще дужче тупіє. Ти, мовляв, газда. Усе довкола твоє — білі стіни, двір — усе; ось який ти пан, ціла кімната для тебе, можеш сам розлягтися на ліжку, бо ти — газда! Але чому я ніяк не можу встати, чому в мене така тупа голова? Мабуть, від горілки — рудий корчмар підлив мені деревного спирту. Але хіба я не йшов з корчми пританцьовуючи?.. Значиться, в кімнаті. Значиться, Полана хоче вшанувати газду,— він буде спати, як гість...— Безмежна втома огортає

Гордувала.— А й справді: Полана хоче, аби я відпочив, аби набрався сили після дороги; ба, я ніяк не можу встати, що за лиха година, ноги в мене, наче з холодцю... А місяць уже зайшов за дах.

"Вибила одинадцята го-ди-на, помолімося, люди, до бо-жо-го си-на!" — кричить нічний сторож.

"В Америці так не кричать. Дивна вона все ж таки, та Америка. Коби тілько не побачив мене сторож,— недобре якось,— злякався раптом Гордубал і тихо, наче злодій, крадеться до кімнати. Скидає піджак і чує тихе дихання.— Слава богу, Полана тілько пожартувала й спить тут; ох, який я дурень, що й досі стовбичу, наче пень посеред двору!" — Юрай тихенько підкрадається до ліжка й мацає: м'якенькі кіски, тоненькі й худі ручки... Гафія!

Дитина щось промимрила спросоння й уткнулася обличчям у подушку. Так, це справді Гафія. Юрай тихо сідає скраєчку на постелі, накриває Гафіїні ноги. "Ох, боже, як же 9 тут ляжу? Ще дитину розбуджу. Мабуть, Подана хоче, аби дитина звикла до батька. Так, так, батько й донечка в кімнаті, а вона — на горищі".

Якась нова думка зринула Юраєві в голові і вперто не дає йому спокою.

"Вона сказала: "Я йду спати на горище". А може, вона сказала так навмисно: "Дурненький, ти можеш прийти до мене. Адже ти знаєш, де я — йду спати на горище". На горищі нема Гафії.— Гордубал стоїть у потемках, наче стовп, і серце мало не вискочить у нього з грудей,— Подана — горда, вона не скаже: "Я твоя". Її треба домагатися, як дівчини, шукати поночі, а вона тихенько засміється: "Ох, Юраю, Юраю, який же ти дурненький! Та я вісім років чекала на тебе".

Тихо-тихо підіймається Юрай на горище.

"Ох, як тут темно, Подано, де ти, я чую, як б'ється твоє серце".

— Подано, Подано,— шепоче Гордубал і навпомацки шукає дружину.

— Іди геть, геть...— озивається з темряви чи то стогін, чи то плач.— Я не хочу тебе! Прошу тебе, Юраю, прошу тебе, прошу...

— Та я нічого, Подано,— мимрить розгублений Гордубал.— Я лише... запитати хотів, чи добре тут тобі спати...

— Прошу тебе, іди геть, іди,— тремтить у темряві сповнений жаху голос.

— Я хотів лише сказати тобі,— белькоче Гордубал,— усе буде, як ти забажаєш, душко... І тієї луки внизу, над річкою, можеш прикупити...

— Іди геть! Іди! — не тямлячи себе, кричить Подана, і Юрай не може навіть збагнути, як опинився внизу — немовби сторчма полетів у прірву.

Але ні — він не впав, він сидить на останньому щаблі драбини... й усе-таки падає в прірву. "Так глибоко падати, боже ти мій, так глибоко!.. А хто тут стогне? То ти, ти! Ні, я не стогну, я тілько хочу дихати і я не винен, що так голосно застогнав. О, знов, знов! Ну, стогни, не соромся — ти дома, ти тут газда!.."

Нарешті Гордубал перестав падати, сидить на щаблі й дивиться в темряву. "Ти маєш спати в кімнаті,— сказала вона,— бо ти — газда". Ах, он воно що, Подано: вісім років ти була сама собі пані й тепер сердишся, що мусиш мати над собою газду. Ох, душко, поба-

чила б ти зараз, який то газда: сидить на драбині й пхикає, мов мала дитина, і нема кому витерти йому носа фартухом. Газда! Ха-ха-ха! — Гордубал ніби щось відчуває на своїх губах, торкається їх і...— О боже! Таж то усміх! — Гордубал усміхається в темряві.— Який там газда —

наймит! Наймит прийшов до корів, пані моя, а ти, Полано, житимеш, як графиня. Ось побачиш, усе владнається: будуть у тебе й коні, і корови, і Штефан, і Юрай. Корів я тобі виплекаю, Полано, таких, що на них любо буде глянути, і овець — теж; усе в тебе буде, і ти всім будеш орудувати.

О, вже не хрипить у грудях, і дихати стало легше; можна набрати в себе повітря, мов ковальський міх. Де там, газдине, наймитові не місце в кімнаті; він піде спати до корів — у хліві його місце. Там людина принаймні не така самотня — вона чує поруч себе дихання якоїсь живини; буває, ненароком заговориш уголос і сам себе злякаєшся, а до корови можна заговорити й нічого не боятися: вона поверне голову й вислухає тебе... В хліві спиться цілком добре".

Тихо-тихо дибає Юрай до хліва; його обдає теплим коров'ячим запахом; дзенькнув ланцюг об драбину.

"Не бійтеся, корівки, то я; хвалити бога, соломи тут вистачає, є на чому лягти людині".

"Вибила дванадцята година,

Помолімося, люди, до божого сина..."

Ні, в Америці такого не було!

"З вогнем і світлом не жартуйте, добра свого й дітей пильнуйте..."

"Туу-туу-туу!" — сурмить десь далеко ріг нічного сторожа, а Гордубалові здається, що то реве корова. 40

Штефан у широких полотняних штанях і синьому фартусі — зразу видно, що він із долини; і чорний, як циган. Цмокнув на коней — і віз уже з гуркотом та брязкотом мчить дорогою. Юрай мусить триматися за

полудрабок; але Штефан стоїть, збивши капелюха на потилицю, й розмахує батогом над кінськими гривами, високо піднявши віжки.

"Ну, ну, помалу, нема чого так гнати!"

— Послухай, парубче,— бурчить Юрай,— нащо ти так віжки натягуєш? Поглянь, як коні мелють губами — їм же болить!

Штефан обертається й щирить зуби:

— Так треба, газдо, аби високо тримали голови.

— А для чого? — протестує Гордубал.— Хай тримають, як звикли.

— То високо ціниться, газдо,— пояснює Штефан.— Кожний купець щонайперше дивиться, як кінь тримає голову. Гляньте, гляньте — як гарно вони зараз біжать — самими задніми ногами, а передніми лем торкаються землі. Но-но!

— Та не гони ти їх так! — сердиться Гордубал.

— Хай учаться бігати,— байдуже відповідає Ма-нья.— Бо який, пане, хосен від млявого коня?

"Чи возить Штефан отак Полану? — думає Гордубал.— Певно, все село оглядається: "То Гордубалова жінка їде, чистісінько тобі пані графиня; руки склала на грудях, їде й пишається". А чого б їй не пишатися? — думає Юрай.— Слава богу, Полана не така, як інші жінки. Міцна й рівна, як смерека, садиба — як панський замок, сім тисяч за пару коней взяла, то має чого високо нести голову. Що правда, то правда!"

— Ось вона, та рівнина,— показує Штефан батогом.— Аж до отих акацій усе належить газдині.

Гордубал злазить з воза, наче побитий.

"Розтрусив мене, диявол! Так ото вона, та рівнина? Справді, трава аж до пояса, але суха й тверда; ні, не кажи, така земля не під буряки, то — степ".

Манья чухає потилицю.

— Прикупити б аж до он того куща, газдо, й тоді хоч тридцятеро коней можна випасати.

— Ну-у,— заперечує Гордубал,— трава тут суха, як дріт, жиру й краплі нема.

— А нащо він? — щириться Манья.— Кінь, пане, має бути сухорлявий. Ви що, на заріз хочете його годувати?

Гордубал не відповідає. Підійшовши до коней, гладить їх по храпах.

— Ну-ну, малий, не бійся, ти ще молодий. Чого стрижеш вухами? Овва, який ти розумник! Ну чого б'єш копитом, чого хочеш?

Штефан розпрягає коней, випростується й різко зауважує:

— З кіньми розмовляти не можна, бо зм'якнуть.

Гордубал швидко обертається.

"Чого ти вказуєш газді, нахабо? Але ні, то він, певно, просто так, щоб коні не звикали до мене. Та я до твоїх коней не буду й підходити, дурню; ну-ну, можеш не хмуритись!"

Штефан пускає коней пастися й бере косу — накосити сіна. "От дурень — ну чого було не взяти з собою й другу косу? — Юрай зітхає й переводить погляд на гори, що над Кривим.— От де справжнє поле! Правда, там багато каміння, але, що не кажи, то таки поле, росте картопля, овес, жито — подекуди воно ще стоїть, а подекуди вже в'яжуть снопи".

— А хто, Штефане, купив наше поле там, нагорі?

— Якийсь Пйоса.

"Ти ба, Пйоса! Андрей Пйоса — Гусар. Так от чому він у корчмі не підійшой до мене, видно, соромно було, що видурив поле в жінки".

Юрай дивиться вгору. Дивно: Горду балове поле мовби спустилося з гір і розляглося тут, на рівнині...

— А Рибари де? Тут, у долині? — питає Юрай.

— Так,— відповідає Штефан.— Он у тому боці, три години їхати звідси.

Три години їхати. Не близько. Гордубал знічев'я зриває билинку й жує її; билинка якась кисла й скрипуча; там, нагорі, на полонинах, трава зовсім інша на смак, пряна й чебрецем пахне. Юрай бреде луками все далі й далі; ну й рівнина — ніде нічого, лишень небо над головою: але й воно теж не таке, як там, нагорі, а якесь закурене. А ось кукурудзяний лан; кукурудза й справді висока, в людський зріст; а яка з неї користь? Хіба що свиней пустити, ото б рохкали від задоволення! Інша річ житня нива, вона — як кожух. Акації? Юрай не любить акацій; там, нагорі, терен

і брусниця, скору-шина і ялівець, і ніяких тобі дурних акацій. Маньї в фартусі й високих чоботях уже не видно. Як то—не заговорити до коня? Кінь теж мудре створіння, незгірш корови; від слів стає сумирнішим.

Перед Юраєм розстеляється рівнина, наганяючи на нього сум; як море — куди не глянь! Він обертається до гір. Гори! І вас рівнина поїдає, робить маленькими й нікчемними; а ти спробуй зійти на гору, приятелю, тоді зрозумієш, що це за край! І Юрай, не витримавши, біжить пішки до села, махнувши рукою на Штефана разом з його кіньми й возом. "Погляну дорогою на жита,— думає він, проте йде вже цілу годину, а гори все ще далеко.— Ну й спека тут — вітерець ані дихне — отака вона, та твоя рівнина. Хто б міг подумати, що Штефан так далеко мене завіз? Тільки цмокнув на коней — і ми вже опинилися на краю світу. Прудкі коні в Полани. "Яка користь, газдо, від млявого коня?"

Гордубал іде вже добрих дві години; ось нарешті околиця села. Злиденний циганський табір розкинувся серед блекоти та дурману; а ось і кузня при дорозі... Гордубал зупиняється — йому раптом спадає щось на думку. "Зажди, Полано, я тебе подивую!" — І він швидко звертає до кузні.

— Агов, майстре, зробіть-но мені гака!

— Що? Якого гака?

— Та звичайного гака до дверей, щоб защіпати. Я зачекаю.

Коваль не впізнає Гордубала, бо в кузні темно, й горно сліпить очі.

— Що ж, гака, то й гака.— І він кує гака, аж гуде.

— А що, ковалю, чи добрих коней має Гордубалова?

— О, то не коні, а дияволи. Тільки вони не для роботи, а хіба панів возити, вуйку. Але щоб підкувати їх — ого-го! — двоє челядників мусять тримати таку потвору.

Гордубал дивиться на розпечену залізяку. "Я тобі щось принесу, Полано, щось на газдівство".

— А кілько може коштувати такий кінь, ковалю, га?

— Скарай мене господь, якщо брешу! — спльовує коваль.— Кажуть, ніби за нього хочуть вісім тисяч! Такі гроші за коня! Скалічіє такий дикун — і пропали грошики! Ліпше вже гуцульський коник або ломовик: круп, як вівтар, а груди — як орган! Ех, колись...

ото були коні! А нині — трактор! Кажуть, граф луки продає — нащо коні — тепер скрізь машини...

Гордубал киває головою.

"То правда, машин тут — як в Америці. Треба припильнувати, щоб Полана не зробила яку дурницю. Приїдуть машини — що тоді робити з кіньми? Отож-бо й є! Ні-ні, Полано, я не віддам свої долари на луки. Поле й корови — то інша річ, а машинами ситий не будеш. Кажеш, із них малий хосен? Ну, може, й малий, зате в тебе є молоко й хліб. Отак!"

Гордубал вертається додому й несе ще не захололу залізяку. Полана, певно, вже варить полуденок; Юрай крадеться по драбині на горище й прибиває гак на ляді ізсередини.

"Так, а тепер іще кільце..."

Драбиною підіймається Полана й, насупивши брови, дивиться, що там таке майструє Юрай. Спитає чи ні? Ні, не питає, тільки пильно дивиться.

— Готово, Полано,— мимрить Гордубал.— Я прибив тут тобі гака, щоб ти могла защіпатися зсередини.

IX

"Негарно воно якось, Юро, Юраю, в тебе виходить; тиняєшся по двору, роздивляєшся на всі боки і не знаєш, до чого взятися. Капусту вирощувати? Ну ні. То робота не для чоловіка. Годувати курей? Свиней? Що ви, то теж бабська справа. Всі дрова вже попиляні й порубані, ти полагодив пліт, змайстрував щось із дощок, а тепер байдикуєш, як старий Кирило, що жує порожнім ротом там, на подвір'ї в Михайла Герпака. А сусідки обмовляють тебе: "Нівроку собі газда; руки в кишені й позіхає. Гляди щелепу не звихни!"

Там, унизу на луках, Манья. Ну то й що? "Не годиться з кіньми розмовляти" — і все. Ну й лишайся там один, нащо мені твоя рівнина? Бачили такого — наймит прийшов хтозна-звідки, а повчає: "Ви б зробили те й те, газдо". Не тобі мене вчити; та якщо треба зробити щось із дерева, то я зроблю. Раніше ліс рубали, а тепер, кажуть, дерево вже ніхто не купує, воно гниє на пні, а тартаки стоять...

Боже мій, от якби знову корів пасти! Не двох корівок — мене засміяли б люди, а цілих дванадцять. Погнати б їх аж на Воловий Хребет, у руці сокира — на ведмедів... І ніхто не заборонить тобі — не розмовляй з коровами. На худібку часом треба й крикнути.

Але Полана й слухати не хоче — мовляв, різник дасть тобі за корову вісім сотень, та ще й скривиться, наче робить хтозна-яку ласку. Ну що ти, різник та різник — я тримав би худобу й для себе, але якщо не хочеш, то й не треба. А в твою рівнину гроші вкладати не буду!

Або запрягти корів у воза — і в поле по снопи! Ідеш собі, йдеш, одну руку поклав на ярмо — ворушися, гей, гей! Нема куди спішитися — ступай собі в ногу з коровами. Навіть в Америці я не навчився ходити

інакше. А як накладеш повний віз снопів, мусиш колесо за спиці пригальмовувати, і здається тобі, наче всього воза у руках тримаєш. Слава богу, принаймі знаєш, нащо в тебе руки. Ото, Полано, чоловіча робота! Ох, боже, змилуйся, яке неподобство — руки без роботи розм'якають, та ще які руки — міцні, американські!

Тобі-то нічого, Полано,— в тебе робота аж кипить, ти й хвилинки не дармуєш — то курям, то свиням, то до комори чогось треба, а от чоловікові встид стояти коло плоту. Аби ти бодай сказала: "Юраю, зроби те й те", а то літаєш, як стріла, з тобою й словом не перемовишся. Я міг би тобі багато чого розповісти, ну, хоч про таке: в Америці, Полано, чоловікові можна й підмітати, і начиння мити, і підлогу витирати, і йому зовсім не соромно; добре живеться жінкам в Америці. А от ти хмуришся, як тільки я візьму щось у руки — мовляв, не годиться, з мене сміятимуться люди. Ну й нехай сміються, якщо вони такі дурні. Візьмуся до якоїсь роботи в стайні, коней нагодую й напою — Штефан дметься; не можна, каже, з кіньми розмовляти — і край. Чи видів хто такого? І взагалі ходить злющий — здається, так і зжер би мене тими очиська-ми. До газдині й словом не озветься, буркає крізь зуби й тільки бликає на всіх спідлоба... Лютує, весь пожовк від злості, сам себе з'їдає... І Полана його боїться, велить дочці: "Піди, Гафіє, скажи Штефанові, щоб зробив оте й оте, спитай Штефана про те й про те". Гафія його не боїться. "Вуйку",— защебече вона до нього, а він погойдає її на колінах: "Отак, Гафіє, скаче жеребець, а отак трюхикає кобила",— і заспіває. Але як тільки когось побачить, відразу наче води в рота набрав, і ховається до стайні".

Гордубал чухає потилицю.

"Чорти його батька знають, чого мене боїться Гафія. Сама грається, грається, а прийду я — кінець, очей з мене не спускає і все втекти хоче. Та тікай, тікай. Ех, Гафіє, я вирізав би тобі іграшки, тільки ти притиснися до мого плеча й дивись: а що ж то таке буде? А кілько всього я міг би розповісти тобі про Америку, донечко: там негри і багато-багато машин... Ну, та бог з тобою, Гафіє, йди до свого Штефана. Не бий її, По-лано, биттям нікого не навчиш; а от якби ти бодай іноді сіла коло мене, якби

ми разом погуторили — прийшла би й Гафія послухати, сперлася б ліктем на моє коліно — а я вже потрапив би розповісти вам щось таке, від чого дитина аж рота розкрила б. Ну, та, може, взимку, коло грубки..."

Знизу, з села, долинає гелгіт сполоханих гусей і гуркотіння воза — це вертається з долини Манья. Юрай махнув рукою й побрів за стодолу.

"Чого я буду тут стовбичити сам-на-сам із ним! Везе оберемок сіна, а гамору наробив такого, наче везе бозна-що. А тут тихо, тут ти як у бога за пазухою. Сад зовсім постарів, раніше тут груші й сливи родили, а тепер — нічого. Давно треба було вирубати старі дерева, а восени посадити молоді. Від того, що тут було колись, не лишилося вже нічого, хіба що старі, безплідні дерева. Що ж, бог з ними! Колись тут буяв тінистий садок, а тепер риються свині; а кропива яка вибуяла — господи боже мій!

Ти не думай, Полано, я в Америці всякого надивився; дививсь і думав: оте й оте добре було б запровадити і в нас. У них там багато непоганих, зручних речей, а надто різного знаряддя! Або, скажімо, яку там вирощують городину. Чи кролів. Найліпше би кролів, бо в нас лишається багато всякої гички. Так, так, у нас усе пішло би на лад, я все влаштував би, аби ти, Полано, тілько захотіла, аби тілько глянула одним оком: що ж там Юрай майструє? "Що то буде, Юраю?" — "Клітка для кролів, знаєш, як Гафія радітиме, та й кожушок зможеш їй пошити". Або, приміром, голубник. А бджілок, Полано, не хочеш? Я міг би зробити вулики, не колоди, ні, а вулики зі скельцями ззаду, щоб видно було всередині рій. У Джонстауні в нас був один майнер, поляк, великий бджоляр; так він, знаєш, навіть дротяну сітку мав на обличчя. Людина багато чого може навчитися. Аби ти тілько захотіла, По-лано, аби тілько глянула на мою роботу. Чи принаймні запитала б: "А як оте й оте роблять в Америці?" Але ні, ти не спитаєш, тобі тяжко й слово сказати. А людині сором робити щось тілько собі на радість; коли робиш сам для себе, то все одно, що чимось граєшся; а от коли треба щось для когось іншого — поплюєш у долоні, та ще й присвиснеш. Отак-то воно, Полано!

Слава тобі, боже, вже череда вертається, вже вечір; зараз прийдуть і наші корівки, треба їх припнути, напоїти, погладити. Гафія покличе: "Штефане, татку — вечеряти!" Штефан гучно сьорбатиме, а Гафія шепотітиметься з вуйком Штефаном. Ну що ти з ними зробиш, добраніч усім. Гафія в кімнаті, Полана на горищі, Штефан у стайні... Ще раз обійти двір — і спати до хліва з корівками. А там — руки під голову і можна розмовляти самому з собою вголос: "Можна було б зробити оте й оте, могло б бути отак і отак".

А корівки неначе все розуміють — повернуть до тебе голови й дивляться, дивляться..."

X

— Скажи мамці, Гафіє, що я повернусь аж увечері.

Так, шматок хліба з салом — і гайда в гори. В Гордувала легко й водночас трохи тоскно на душі. Як у дитини, що втекла від матері. Він стоїть над селом, і йому здається, ніби тут щось змінилося. Але що саме? Раніше тут було Горду балове поле? Справді, було, але кажуть, там було саме каміння. Проте Пйоса зібрав з нього жито, є тут у нього й картопля, й смужка льону; дивись, як зійшлося Пйосине поле з Гордубаловим. А от звідси, згори, видно вже ціле село. Тут є чого подивуватися божій премудрості: село називається Криве — і справді, воно криве, згорнулося каблуком, наче корова лежить. Дах за дахом — усі однакові, як отара овець; а он та біла кам'яниця — Поланина. "Вона тут ніби зовсім чужа,— думає Юрай.— Дах червоний, новий — так і хочеться спитати: "А хто тут поселився? Мабуть, —хтось із рівнини, там у них немає дерева, от вони й будують із цегли..."

"Рівнина. Звідси видно й рівнину. Синя, рівна — як море, справжнісінька пустеля. Через те вони і їздять так швидко, що нудна їм дорога — ідеш, ідеш, а наче топчешся на місці. Я нізащо не пішов би на рівнину просто так, тілько подивитися; а тут — ніби свято, можеш іти,

куди очі дивляться, і тебе весь час вабить уперед — спершу за он той закрут стежки, за потік, потім до тієї ялиці, через вигін угору, а звідти вже просто в ліс; до полудня, дивись, дійдеш до узлісся, перед тобою самі буки зі світло-сірими стовбурами, немовби на них упав туман; тут і там — скрізь, наче вогники, цвітуть гірські фіалки. А он, диви, який великий гриб підіймає сухе листя! Ой, яка міцна й біла в нього ніжка! А знаєш що, грибе? Я не чіпатиму тебе, грибе, грибище. Не рватиму я й зозулинцю та дзвіночків, хіба що пучечок суниць для Гафії, там, на узліссі, де вони найсолодші".

Гордубал раптом зупиняється й затамовує віддих: сарна! Навпроти на схилі стоїть сарна, світло-руда, як торішнє листя; стоїть у папороті й дослухається: "Хто там — людина чи пень?" — "Я пень, я стовбур, я всохла гілляка, тілько не тікай! Невже й ти мене боїшся, звірино дика?" Ні, не боїться: скубне листок і дивиться, меле губою, як коза. "Бе-бе",— бекає вона і, тупнувши копитцями, мчить далі. А Юрай раптом відчуває себе безмежно щасливим, бадьоро крокує нагору й ні про що не думає. Тільки йде, йде, і йому так гарно на душі. "Я бачив сарну",— скаже він увечері Гафії. "Справді? А де?" — "Та там, у горах... На рівнині, Гафіє, сарни не водяться".

А ось і... ніхто не знає, що це насправді таке: якийсь розвалений зруб, розкидані колоди, але які колоди, боже ти мій! Дзвіницю з них можна було б збудувати; заросли пасльоном і воронцем, дикими лілеями, чемерицею, папороттю і журавельником; справді, дивовижне місце й немовби зачароване: ліс тут дивиться на північ — чорний, зарослий мохом; чорна тут і болотиста земля. Кажуть, тут водиться й нечиста сила; а гриби якісь білясті, прозорі, наче драглі; заяча конюшина й сутінь, постійна сутінь; ні вивірки тут не чути, ні мушки — тільки чорний ліс довкола; діти бояться сюди заходити, та й дорослий перехреститься, як увійде. Ось уже й узлісся,— Гордубал по коліна б£еде в чорницях і підіймає віти. А скільки тут лишайників! Колюча ожина хапає його за ноги. Ой, нелегко ліс відпускає тебе на полонину, треба продиратися крізь гущавину, як тому дикові; і раптом тобою наче вистрелили з лісу,

наче ліс сам виплюнув тебе — ти чггоїш на полонині. Хвала тобі, боже, нарешті вибрався!

Полонина широка, лише подекуди височать смереки, великі й міцні, мов божий храм. Аж хочеться зняти капелюха й голосно привітатися з ними; а трава гладенька, слизька, коротка, й ступати по ній м'яко, наче по килиму; довга й гола полонина розкинулася серед лісу, небо над собою й ліс відсунула набік,— ніби легінь розхристав груди й лежить собі, лежить і дивиться у вікна божих палат... Ох, як легко тут дихати! І Юрай Гордубал став раптом зовсім маленьким, наче мурашка, й біжить по широкій полонині. "Куди ти, куди, мурашко?" — "Та туди, нагору, аж на вершечок — бачиш, там пасуться маленькі червоні мурахи? Туди і я кваплюся". Широка полонина, ой, яка широка, боже мій! Ну хіба ти скажеш, що оті червоні цяточки — то череда волів? Добре Всевишньому: дивиться собі вниз і думає: "Он та чорна цяточка — то Гордубал, а он та світла цяточка — то Полана; подивимось, чи зійдуться вони, чи, може, їх треба підштовхнути пальцем одну одній назустріч?"

А он зі схилу мчить щось чорне; біжить, котиться додолу — і просто сюди. "Що ж то таке? Ах ти, чорний собацюго! Не гавкай так, бо роздереш собі морду. Чого дзяволиш? Хіба я схожий на розбійника? Ходи сюди, файненький мій цуцику. Я йду нагору до пастуха. Чуєш, як видзвонює череда?"

— Егей! — кричить він пастухові.

Воли великими спокійними очима дивляться на Юрая й, помахуючи хвостами, пасуться далі; пастух стоїть непорушно, мов кущ ялівцю, й дивиться, хто ж то такий до нього йде.

— Егей! — гукає Юрай.— То ти, Мішку? Ну, слава богу!

Мішко — ні пари з уст, тільки дивиться.

— Ти мене не впізнаєш? Я — Гордубал.

— А, Гордубал,— каже Мішко, нітрохи не дивуючись; бо й справді: чого тут дивуватися?

— Яз Америки вернувся.

— Га?

— З Америки, кажу, вернувся.

— А, з Америки.

— А чиї ти воли пасеш, Мішку?

— Га?

— Чиї то воли, питаю?

— А, чиї воли. З Кривого.

— Так, так, з Кривого. Красні волики. А ти як, Мішку, здоровий? Я прийшов тебе відвідати.

— Га?

— Відвідати тебе прийшов, кажу.

Мішко — ні слова, тільки глипає на нього; тут, на полонині, людина швидко відвикає говорити. Гордубал лягає в траву, спирається на лікоть і жує билину; тут зовсім інший світ, можна й не говорити. З квітня й аж до вересня пасе Мішко череду, тижнями душі живої не бачить...

— Скажи, Мішку, ти був коли-небудь унизу, на рівнині?

— Га?

— Чи був ти коли-небудь на рівнині, питаю?

— А, на рівнині. Ні, не був.

— А нагорі, на Дурному, був?

— Був.

— А он за тією горою був?

— Ні. Тамка не був.

— От видиш, а я — аж до самісінької Америки; а що мені з того. Навіть свою жінку — і ту не можу зрозуміти...

— Там... там не такі пасовища, як у нас,— каже Мішко.

— Послухай,— питає Юрай, як допитувався, коли ще був малим хлопцем,— що було там, де отой зруб у лісі?

— Га?

— Що було там, де отой зруб у лісі, питаю.

— А,зруб.— Мішко замислено попахкує люлькою.— Та бог його знає. Кажуть, ніби опришки замок хотіли збудувати. Але ніхто нічого певного не знає...

— А то правда, що там нечистий водиться?

— А, то...— Мішко невпевнено махає рукою.

Гордубал перевертається горілиць.

"Як тут любо,— думає він.— А що там, унизу, й сам не знаєш. Люди метушаться по дворах, заважають одне одному, от-от зчепляться, як ті півні; аж до болю зціплюєш .зуби, щоб не закричати..."

— Жінка в тебе, Мішку, є?

— Га?

— Чи маєш жінку, питаю?

— Ні. Не маю.

Над рівниною не пливуть такі хмари, як тут; там небо чисте, а тут їх — як тих корів на вигоні; лежиш собі горілиць і пасеш їх. Вони немовби пливуть, і ти немовби пливеш разом з ними, аж якось дивно, що ти такий легкий і можеш підійматися разом з хмарами. Куди ж пливуть ці хмари? Куди вони подінуться ввечері? Либонь, розтануть. Але хіба може щось зникнути просто так?

Гордубал спирається на лікоть.

— Я хочу спитати тебе, Мішку... Ти часом не знаєш якогось привороту?

— Га?

— Приворот-зілля, щоб жінка в тебе залюбилася.

— А,— мимрить Мішко,— мені те ні до чого.

— Тобі те ні до чого, а комусь, може, й треба.

— Нащо воно? — сердиться Мішко.— Ні до чого.

— А все-таки ти знаєш таке зілля?

— Не знаю,— спльовує Мішко.— Хіба я циганка?

— Але лікувати, Мішку, ти вмієш, правда?

Мішко — ані слова, тільки очима кліпає.

— А ти хіба відаєш, від чого помреш? — раптом озивається він.

Серце в Гордувала трохи не вискочить з грудей, і він сідає.

— Вуйку Мішку, ти гадаєш, .що... скоро?

Мішко замислено кліпає очима.

— Тільки один господь відає, кілько визначено людині віку.

— А кілько тобі років, Мішку?

— Га?

— Кілько тобі років, питаю.

— А, не знаю. Та й нащо мені те знати?

"Так, нащо знати,— зітхає Юрай.— Нащо знати... приміром, про що думає Полана? Там, унизу, людина від того мучиться; а тут... та думай собі, душко, що хочеш; якби ти була щаслива, то не думала б. Просто

дидно, як усе звідси далеко, так далеко, аж на серці тоскно. Коли людина лишається одна, то вона наче з величезної висоти дивиться на себе й бачить, як бігає подвір'ям, сердиться, за все хапається. А тим часом вона всього лиш маленька невдоволена мурашка, яка не знає, куди їй подітися".

Великий спокій зіходить на Юрая, такий великий, аж у грудях боляче. Гляньте — такий крем'язень, а зітхає, зітхає під тягарем спокою.

"Ох, як мені ще не хочеться вставати й вертатися додому, та що там не хочеться — просто сили немає. Лежати б отак тишком-нишком, щоб на серці все вляглося і вгамувалося; лежати так, може, дні й тижні і чекати, аж поки все само заспокоїться; най угорі пливе небо, най віл нахиляє над тобою голову й пирхає тобі в лице, най придивляється бабак — чи то, бува, не камінь лежить? Камінь, звичайно, і бабак плиг на тебе, щоб Звестися на задніх лапках та понюхати повітря". Горду-бал розкинув руки й лежить горілиць; нема зараз ні Гордубала, ні Полани — тільки небо й земля, вітер і дзеленчання дзвіночків на шиях у волів. Хмари тануть, і від них не лишається й сліду, як від подиху на склі. Волик, либонь, думає собі: "Скільки я мушу находитися за день", а насправді він тільки пасеться, подзенькуючи дзвіночком. Нащо знати? Дивися — і все. Бог теж дивиться. Яке в нього велике й спокійне око — мов у корови. А вітер гуде так, наче то гуде й плине сам час. І звідки його так багато береться? А втім, нащо про те знати?..

Скоро настане вечір, і Юрай вертається вниз, іде полониною, пірнає в ліс, крокує легко й сягнисто; на душі в нього мир і благодать, ніщо його вже не тривожить.

"Добре, Полано, добре, я більше не буду муляти тобі очі, затісне наше подвір'я для двох. Для моїх рук у когось та знайдеться робота, а як ні, то сяду десь тут нагорі й сидітиму аж до вечора. Бо хіба такий уже довгий людський вік? Нащо, скажи, прошу тебе, двом мурахам заважати одна одній? Адже місця тут вистачає, важко навіть зрозуміти, звідки його стілько взялося. А я... я й звіддалеки можу дивитися. Слава богу, верхів

тут аж занадто, звідки можна дивитися на своє гніздо. Можна забратись аж за самісінький комір творцеві й дивитися вниз на самого себе. Піднятися високо-високо, аж туди, куди підіймаються хмари... й тануть, мов та пара".

Вже чути, як дзвонять череди, а Гордубал усе ще сидить на порослій чебрецем межі з пучечком суниць у руці й дивиться вниз на новий червоний дах. Подвір'я видно, мов на долоні; взяти б сюди Гафію й показати їй: "Дивись, Гафіє, н*е дім, а іграшка". На подвір'я виходить маленька світла фігурка й, зупинившись, Д*овго стоїть на місці. А он, дивись, зі стайні виходить ще одна фігурка — темна, йде до неї й завмирає поряд. Вони не ворушаться — наче іграшкові. Мурашки ворушили б вусиками, бігали б то сюди, то туди, а люди... чудні якісь: стоять одне навпроти одного й більш нічого. "Нащо знати?—думає Гордубал.— І все ж таки дивно, чому вони так довго й непорушно стоять; аж страшно дивитись, що вони так заціпеніли. Де ж той мир, Юраю, який ти ніс у собі з полонини? Де той тягар, який гнітить тебе? Ти взяв там аж занадто багато, взяв аж занадто багато смутку; розкинув руки й несеш тепер свій хрест. А ті двоє там, унизу, стоять і не ворушаться... О, боже, хай би вже вони поворушилися!" Раптом світла фігурка зірвалася з місця й кудись щезла. А темна все стоїть і не ворушиться... Ну, слава богу, нарешті і її не стало.

З пучечком суниць повертається Гордубал додому. Він більш нічого не приніс, тільки цей пучечок, але й його забув на ганку.

Четверо людей знову сидять за столом і вечеряють. "Я бачив сарну, Гафіє",— кортить сказати Гордубалові, але він ніяк не може вимовити ці слова — вони застрягають йому в горлі, наче величезні непережовані шматки; Полана не їсть, сидить бліда, ніби вирізана з кості; Штефан насупився над тарілкою, кривить рот, мне в пальцях хліб і раптом, кинувши ножа, вибігає надвір, наче подавився.

— Що з вуйком Штефаном? — злякано питає Гафія.

Полана — ні пари з уст, збирає зі столу тарілки, вся посиніла, й цокоче зубами.

А Гордубал іде до корівок. Лиска повертає до нього голову, бряжчить ланцюг. "Що з тобою, газдо? Чому ти так тяжко дихаєш?" — "Ох, Лиско, нащо тобі то знати, нащо знати... Як тяжко, яке все мені тяжке — ще тяжче, ніж тобі ланцюг. Там, нагорі, ми б разом з тобою видзвонювали дзвіночками, ти і я — як багато там місця, навіть господові його вистачає; а між людьми тісно: зійдуться двоє-троє, Лиско,— і вже так тісно їм! Що, хіба не чути, як бряжчать їхні ланцюги?"

Тієї ночі Манья напився, напився, як свиня. Не тут, у Кривому, а аж у Толчемеші в корчмаря-єврея; побився з парубками, кажуть, навіть до ножів у них дійшло, хто їх там знає? Повернувся аж над. ранок, запухлий, побитий і тепер відсипається в стащй. "Треба б коней напоїти,— думає Юрай,— але *ГИе полізу в твої справи. Якщо мені не можна з кіньми розмовляти, то най так і буде, порай їх сам. А Полана — як тінь, краще би й не видіти. Ох-хо-хо,— хмуриться Гордубал.— Що ж мені робити?"

А душно, душно як — наче перед грозою, мухи кусають, мов скажені. Ох, який поганий день! Юрай поволі бреде в сад, за стодолу; але й тут йому недобре. Та й що тут робити? Довкола кропива, як гай, і ціла гора черепків — біс його знає, звідки вони тут узялися... А Полана — наче тінь: сховалася собі в коморі й ані словечка... "Бог з тобою, Полано, ти навіть не уявляєш собі, як мені тут тяжко.— Гордубал старанно розтирає спітнілу потилицю.— Напевне, буде громовиця. Треба, щоб Штефан сховав до стодоли сіно..."

Гордубал перелазить через тин і обходить село задами, дивиться на Небо — як там?

Село ззаду — наче стіл — коли дивитися на нього знизу: самі колоди та зруби; і ніхто наче не бачить тебе, наче ти граєшся в хованки з цілим світом; довкола — тільки ти й лопухи, капуста, об'їдена гусінню, а ось тут

якийсь смітник, блекота, дурман і цигани, циганські халупи за селом... Юрай нерішуче зупиняється:

"Куди це я забрів, до лиха? Полана замкнулася в коморі, Штефан сам не свій спить у стайні...— Серце в нього раптом закалатало.— Чорти б ухопили ту циганку! Сидить просто на голій землі, стара, страшна, й ськає в голові циганові".

— Чого тобі, чоловіче?..— каркає вона.

— Циганко, циганко, чи не можеш ти зварити мені приворот-зілля? — питає Юрай тремтячим голосом.

— Певно, що можу,— скалить зуби циганка.— А що ти мені за те даси?

— Долар, американський долар,— хрипить Гордубал,— два долари...

— Ич, падло! — лається циганка.— Та за два долари,

щоб ти знав, навіть суку не злучиш! За два долари, щоб ти знав, навіть корову не причаруєш...

— Десять доларів,— схвильовано шепоче Горду-бал,— десять, циганко!

Циганка відразу вгамовується й простягає брудну долоню:

— Давай сюди!

. В Юрая тремтять пальці, коли він гарячково нишпорить у кишені.

— Тілько звари міцних чарів, циганко, не на одну ніч, не на місяць, не на рік... Щоб серце її зм'якло, щоб розв'язався язик, щоб вона раділа, коли бачить мене...

— Гей, Ільку,— бурмоче циганка,— розклади-но вогонь! — І зморшкуватими, пазуристими руками порпається в мішку.

"Ох, який сором! Небо затягують хмари, от-от ударить грім. Вари, циганко, вари хутчій... Ех, Полано, поглянь, до чого ти мене довела!"

Циганка щось бубонить і кидає в казанок жмутки якихось трав із мішка. Який гидкий запах! А від циган-чиного бубоніння, від того, що вона трусить головою й чаклує руками, Юраєві стає моторошно. "Ліпше б я під землю запався! А все через тебе, Полано, тілько ти одна винна... Боже, який гріх!"

Юрай біжить додому, затиснувши в руках при-ворот-зілля, біжить-поспішає, бо ось-ось почнеться гроза. Трюхикають корови, запряжені в вози зі снопами, ховаються по хатах діти, здіймаючи клуби куряви. Засапаний Гордубал відчиняє хвіртку й на хвилинку спирається на неї, бо серце калатає йому аж десь у горлі. "То через тебе, Полано!"

Зненацька зі стайні вискакує трирічний жеребець, зупиняється й, заіржавши, мчить чвалом до воріт.

— Тпру-у-у! — кричить Юрай і махає перед ним руками.

З хати вибігає Полана.

Жеребець звівся дибки, гасає по двору, високо підкидає передні ноги, дугою вигинає хребет, оре копитами землю.

Раптом де не візьмись Гафія, кидається через додвір'я до матері, вищить від жаху і падає. Зойкнула Полана, дико заревів Гордубал. "Ох,

ноги мої як дерев'яні, невже не стрибну?.." Та зі стайні вже, метеляючи білими рукавами, вибігає Манья... Жеребець зіп'явся дибки, але парубок уже вчепився йому в гриву; жеребець хоче його струснути, ба ні, не струснеш — Штефан повис у нього на шиї, наче дикий кіт. Жеребець шарахається вбік, мотає головою, підкидає задом; бабах! — Манья падає на землю, але гриву з рук не випускає, стоїть навколішках і щосили стримує жеребця. Лише тепер наче хто розв'язав Гордубалові ноги,— він біжить до Гафії. Жеребець волочить Манью по подвір'ї, та парубок раптом уперся п'ятами в землю й тягне, тягне його за гриву. Горду бал підіймає дочку на руки, хоче віднести її до хати, але раптом завмирає на місці. Такий дивогляд: людина змагається з твариною! Полана пригасла руки до грудей... Мить — і Манья голосно засміявся, заіржав, наче кінь, і чвалом, стрибками веде приборканого жеребця до стайні.

— На, візьми дитину,— каже Гордубал, але Полана не чує.— Полано, ти чуєш, Полано! — І він уперше кладе їй на плече руку.— Візьми Гафію, Полано!

Полана звела на нього очі... "Ох, невже в тебе й раніше були такі очі? Невже ти й раніше так часто дихала напіврозтуленим ротом? Як ти розчервонілася, Полано?.." І раптом вона вся наче згасла.

— Нічого з нею не сталося,— мимрить Полана й несе до хати дочку, яка тихо схлипує.

Зі стайні виходить Манья, витирає рукавом заюшеного кров'ю носа, спльовує криваву слину.

— Вже все добре,— каже він.

— Ходімо,— бурмоче Гордубал,— ходімо, Штефане, я поллю тобі на голову.

Штефан пирхає від задоволення під струменем холодної води й весело бризкає нею на всі боки.

— Злякались, га? — жваво торохтить він.— Вигулявся огир, газдо, через те й дикий такий став.— Манья щирить зуби, мокрий і розкуйовджений.— Ех, і славний буде огир!

Юрай хоче сказати: "Молодець, Штефане: зразу приборкав жеребця". Але між чоловіками такі розмови ні до чого.

— Буде гроза,— бурмоче він і плентається за стодолу.

Небо на півдні аж чорне. То недобрий знак — туча йде з рівнини. Жеребець розігрався, а тебе вже її ноги не тримають, не годен навіть дитину на руки підняти. Мабуть, я вже старий, Полано. А може, тут щось інше? Аж дивно — ноги задерев'яніли, наче їх хто заворожив.

Боже, яка темінь! О, уже й гримить... Циганка чарів дала, а тут, бач, жеребець розігрався. А я не вчепився йому в гриву, тілько заціпенів на місці й очі вилупив. Не я, а Штефан скочив на нього. Зрештою, що тут дивного — він молодий!.. Ох, Полано, Полано, чому ти так дивилася на нього, чого так раптом зачервонілася?

А буря вже тут, уже мчить, мов той сполоханий кінь, ірже, іскри летять з-рід копит.

"А ти вже не скочиш коневі на шию, не вчепишся йому в гриву, не тримають тебе ноги, дрижать під тобою. Не скочиш, не тпрукнеш... А Штефан... Тьху, які бридкі циганчині чари: жеребець збісився від них, а ти приніс їх для Полани. Чому ж ти не скочив до жеребця? Полана дивилася б на тебе, притиснувши руки до грудей, і очі... очі в неї сяяли б, як ніколи".

Юрай кліпає й не відчуває теплих крапель на шиї. Небо розколюється навпіл, тріщить і гуркоче. Гордубал похапцем хреститься й зривається з місця. Ще ні, ще рано, це циганське чар-зілля треба вилити в кропиву. А потім бігцем під дровітню й дивитись, як шаленіє громовиця.

XII

Де ж Юраєві ще бути? Сховався за стодолу й думає.

"Ну, добре, най буде, що я вже старий, але скажи, прошу тебе, як до того дійшлося? Живеш собі, нічого не відчуваєш, сьогодні ти такий самий, як був учора, і раптом — старий. Наче тебе хто зурочив. Ти вже не вчепишся в гриву сполоханому жеребцеві, не поб'єшся в корчмі: замість того щоб ловити жеребця, береш на руки дитину. А раніше ти напевно кинувся б ловити жеребця. Колись я і бився, Полано, в корчмі, ще й як бився, з самим Геричем Василем, можеш його запитати, як не віриш. І раптом — старий. А Полана — не стара.

Ну що ж, може, й старий. І дитину на руки теж приємно підняти. Ех, Полано, я міг би показати то.бі, наприклад, який я газда. Жила б ти зі мною, як графиня,— наймичок найняла б на роботу і тільки наказувала б їм: "Гей, Маріко, посип курям зерна, та швидше! А ти, Ксеню, напій корів!" Правда, три тисячі доларів у мене вкрали, але сімсот ще є і з ними можна би щось почати. Я, душко, недарма до Америки подався: молодий я чи старий, але принаймі побачив, що і як нині на світі ведеться. Кажуть, не виплачується корів тримати і таке інше. Я так не думаю — треба вміти ними торгувати. В Америці, приміром, газда не чекає, коли прийде різник, а сам їде до нього до міста й укладає з ним угоду; стілько й стілько штук на рік, стілько й стілько ве-сельсів 1 молока на день, ол райт. Отак робиться! Чому скажи, прошу тебе, не можна було б зробити так само й тут? Купити візок і коника... Продай своїх коней, По-лано: я хочу коника, з яким міг би розмовляти — і до міста поїхати. "Диви,— скажуть люди,— н.аш американець на всьому знається, недарма у світі побував; додому привіз повний каппгук грошей". Гляди, й сусіди прийдуть: "Чи не продав би ти, Юраю, в місті пару гусей?" — "Чому ж не

продати, продам, тілько не понесу я твоїх гусей під пахвою й не буду гукати: "Кому гусей!" Ні, п'ятдесят або й сто гусей на тиждень: змайструвати на них клітки — й гайда до міста! Отак, сусіди, робиться бізнес. Або дрова — п'ятдесят возів дров. Картоплю — то вагонами. "Ви тільки гляньте, якого розуму наш Гор-дубал набрався в Америці!" Та й ти, Полано, теж скажеш тоді, що твій Юрай розумний — першого-ліпшого молодика за пояс заткне. "Гей, Маріко, Ксеню, роззуй —те-но газду, він з торговиці вернувся!" — "А що ти робила цілий день, душко?" — "Газдівство пантрувала, з челяддю сварилася, ну і ще... ще тебе чекала, Юраю".

Гордубал сидить на пні й не ворушиться.

"Може, й справді спробувати, га? Людина доти молода, поки щось робить. Як не те, то інше. Купити б, скажімо, скелю під Менчулом — там камінь, як мармур,— і возити плити до міста; хіба там, на рівнині, є такий камінь? Лише болото та пилюка. Небо в них — і те закурене. А камінь я сам буду ламати — хіба мало наламав я його в Америці? І з динамітом, брате мій, умію поводитись. Видовбав дірку, заклав туди катріж41 42. Швидко тікайте всі геть! — і бабах! То чоловіча робота! Правда ж, Полано? Що супроти неї — впіймати жеребця? Ходитиму з червоним прапорцем у руці — гей, стережись, підриваю! Славно буду бухкати, а ти, зайдо...

лови й далі в полі своїх коней. Та хіба мало яке тут можна знайти собі діло! А що у вас, на рівнині? Нічого — рівнина є рівнина. А тут, біля Кислого джерела т— залізо, вода аж бура від іржі. Під Татарукою якийсь камінь у землі блищить, наче смола. Баби кажуть, що в горах скарби закопані. Походити б по тих верхах — аж за Дурний, за Чорногору, за Татинську, за Тупу,— хто знає, що там можна знайти. Нині, брате мій, навіть під землею шукають. А дома — ні словечка. "Завтра, По-лано, я поїду до Праги, з панами треба поговорити",— і більше нічого. А потім приїдуть пани — і просто до Гордубалів: "Добридень, чи дома пан Гордубал? О, пане Гордубал, добридень, ви знайшли скарб — мінерал,

який ми шукаємо вже п'ятдесят років". Чому б ні? От тобі й саме каміння! А ти знаєш, що в тому камінні? Як не знаєш, то помовч".

Гррдубал аж зніяковів від цих думок.

"Усе то дурниці, мабуть. Але камінь під Менчулом — не дурниця. Тільки волів треба, пару або й дві — ну хоча б отих подільських, сивих, з рогами, як розставлені руки. Ох, які то воли! Навантажив би повний віз каміння — і в долину — ступаєш попереду волів і тільки соб та цабе! Ворушіться! А ти зі своїми кіньми — дай волам дорогу! А чиї воли? Та Гордубалові ж! Ні в кого в цілій околиці немає таких волів!"

Гордубал виймає з-за пазухи капшук і перелічує гроші.

"Сімсот доларів — то зверх двадцятьох тисяч нашими грошима. Кругленька сума, Полано! З нею можна розпочати нове життя. Ти сама побачиш, молодець твій Юрай. Розум — то сила. Дорого коштує кінь, який високо тримає голову, але ти глянь на вола: похитує головою, несе ярмо на хребті, а користі від нього набагато більше".

Юрай киває головою й плентається на подвір'я. На подвір'ї Полана лущить горох; тільки брови зсунула, як забачила його, струснула з подолу лушпиння й пішла до хати.

XIII

Трохи повеселілий Гордубал сидить у корчмі. Слава богу, сьогодні тут гамірно, не те, що минулого разу. Тут Михальчук і Варварин, Подерейчук, Михайлів син,

Герпак на прізвисько "Кобила", Міхай Феделеш і Теза Феделеш, Федюк, Гриц, Олекса, Григорій і Додя-ліс-ник — самі сусіди, гомонять про те, що треба б постріляти диків, бо роблять шкоду в полі. "Скеля під Менчу-лом належить Григорієві, тож не завадило б поговорити з ним,

почати здалеку й обережно: наприклад, що хочу підсипати камінням дорогу до поля. Ех,— гірко зітхає Юрай,— шкода, поля в мене вже нема, на ньому тепер газдує Пйоса, он який сидить напринджений. Нема вже в мене поля, то що мені до їхніх диків? Най самі їх гонять г мені до того байдуже,— хмуриться Гор-дубал.— У вас свої клопоти, а в мене свої".

Чоловіки тим часом радяться про те, коли й звідки їм вирушати на полювання. Юрай неквапливо потягує з келишка й думає про своє. "Тільки брови зсунула й — до хати. Добре, Полано; колись і ти, може, захочеш зі мною поговорити, мовляв, а що, Юраю, може б, ми отак і отак, а я зсуну брови й піду до корчми. Аби ти відчула, як то воно болить. Та чи в мене пика бридка, чи з очей гйій тече, чи рот кривий, як у жебрака Ласло? Так, я постарів, бо вугілля витягло з мене всі сили, самі жили та хребет лишилися. Коби ти тільки знала, як я нарачкувався в майні; самі руки й коліна лишилися... А з яких дір доводилося добувати вугілля, ох-хо-хо! Я ще й досі вихаркую чорне мокротиння, Полано. Твоя правда — мало чим я вже можу тобі сподобатися; зате я вмію працювати, душко, і ти ще побачиш..."

— Агов, американцю,— щирить зуби Теза Феделеш,— чого боїшся розщедритись? Я гадаю, ти прийшов сюди пригостити своїх сусіді^, га?

Гордубал киває головою:

— Прийшов, прийшов, і я пригощу вас, але по-американському. Гей, корчмарю, подай-но Тезі кухоль води! А як буде замало, Тезо, то візьми ціле відро, хоч пику собі вмиєш.

— А тобі що до моєї пики? — сміється Теза.— Аби вона подобалася моїй жінці.

Юрай хмуриться: "Що мені до твоєї жінки? От і частуй такого! Я, може, й почастував би. Бігме, сусіди, я радо б з вами й випив, міцно обняв би вас за шиї й співав би, співав, заплющивши очі. Але свої долари я хочу

пустити на інше; є в мене один добрий задум, сусіди мої, американський. Трохи почекайте — скоро я почну ламати каміння... "Здурів наш Гордубал чи що? — здивуєтесь ви.— Та хіба в нас мало свого каміння? — А по якімсь часі: — Еге, та наш американець і зі скелі вміє сметану добувати".

Міхай Феделеш заводить пісню, решта підтягують.

"Ох, як добре посидіти в чоловічій компанії! Давно вже не чув чоловічого співу — так давно то було..." — Юрай заплющує очі й починає півголосом підспівувати:

— Тара-ра... тара-ра... тара-ра! — І раптом,— біс його знає, чого він так розкокошився, що заспівав на повний голос, ще й похитуючись у такт усім тілом?

— Гей ти! — крикнув Теза Феделеш.— Хто з нами не пгє, той най і не співає. Співай собі дома, Гордубал!

— Або пришли сюди Штефана,— докинув Юра Фе-дюк.— Він, кажуть, співає ліпше, ніж ти.

Гордубал підводиться — високий, мало не під стелю.

— Співай собі, Тезо, співай,— мирно мовить він,— а я вже все одно додому зібрався.

— А що тобі вдома робити? — посміхається Міхай Феделеш.— Там у тебе наймит.

— Ич, пан який великий! — ущипливо кидає Теза.— Наймита для жінки тримає.

Гордубал рвучко обертається.

— Ти про кого, Тезо? — цідить він крізь зуби.

Теза глузливо похитується на ногах.

— Про кого, питаєш? Та в нас тут лем один такий газда.

Чоловіки підводяться з лав.

— Облиш його, Тезо,— вмовляє Феделеша Варварин.

Хтось бере Гордувала за плече й по-дружньому тягне

з корчми.

Гордубал виривається — і до Феделеша, стає з ним ніс у ніс.

— Ти про кого? — хрипить він.

— Такий бевзь у нас тут лиш один,— виразно повторює Теза Феделеш і раптом навідліг шмагає його: — Але таких хвойд, як Полана, вистачає.

— Вийдімо! — хрипить Гордубал і проштовхується поміж чоловіків до дверей.

Теза поспішає за ним і розкриває в кишені ножд. Стережись, Гордубал, стережись удару в спину! Але Гордубал нічого не підозрює й пробирається до дверей, а Теза за ним, так міцно затиснувши в кулаці ножа, що аж рука спітніла.

Всі вибігають із корчми. Юрай обертається до Феде-леша.

— Ти! — сичить він.— Ану, підходь!

Теза сховав руку з ножем за спину, важко дихає й готується стрибнути; але Гордубал довгими, як колодязні журавлі, руками хапає його під боки, підіймає, обертається й хряпає ним об землю. Теза падає на ноги й аж сичить від люті. Гордубал знову підіймає його вгору — і об землю, ніби рінь ним утрамбовує. Зненацька в Тези підламуються коліна, він падає на землю, розкинувши руки, бах! — б'ється головою об якесь цебро, і перед Гордубалом лежить уже не людина, а купка якогось лахміття.

Гордубал важко сопе і обводить людей налитими кров'ю очима.

— Я не видів, що там цебро,— провинно бурмоче він.

І враз його б'ють дошкою по голові, потім знов і знов.

Двоє, троє, четверо чоловіків мовчки молотять Горду-бала по толові, аж гуде.

— Відчепіться! — реве він, розмахуючи в темряві руками, заціджує когось у ніс, падає на землю, силкується підвестись, але марно.

— Б'ються! — верещить хтось.

Гордубал підводиться, однак знов падає під ударами, стогне, ще раз силкується підвестись...

— Що ви тут таке не поділили? — кричить хтось раптом задиханим голосом і шмагає батогом по сопучому клубку тіл. І по головах!

Хтось заревів від люті. Бережись ножа! Василь Герич важко зводить дух і помахує батогом над розпростертим Горду балом. Юрай силкується підвестись.

— Зараз мені розійдіться! — лютує староста, ляскаючи батогом.

Ех, якби ти не був старостою... Та що там староста — й раніше всі знали, що Василю Геричу під гарячу руч краще не попадати! Ось уже й жінки наважились вийти на вулицю й, склавши руки на грудях, поглядають у бік корчми.

Юрай Гордубал намагається підвестись, голова його лежить на колінах у Василя, хтось обмиває йому обличчя; о, таж то Пйоса!

— То був нечесний файт Василю,—мимрить "аме— 43 риканець".— Вони напали на мене ззаду, двоє на одного...

— Ех, Юраю, тих негідників було аж шестеро і всі з дошками з паркану. В тебе, видно, дубова голова, коли вона не луснула, як горіх.

— А що з Тезою? — турбується побитий.

— Теза своє дістав — його понесли,— каже староста.

Юрай заспокоєно зводить дух.

— Більше не буде пащекувати, паскуда така,— бурчить він і силкується встати. Слава богу, йому це нарешті вдається, він уже стоїть на ногах і тримається за голову.— За що вони так на мене? — дивується він.— Ходімо вип'ємо, Василю. Не дозволили мені поспівати, падлюки!

— Іди додому, Юро,— вмовляє його староста.— Я проведу тебе, щоб, боронь боже, на тебе знов не напали.

— Стану я їх боятися! — храбрується Гордубал і бреде додому.

"Я не п'яний, Полано, але мене побили в корчмі. За що побили, питаєш? Та просто так, душко, ми з Тезою Феделешем жартома помірялися силою".

— А знаєш, Василю,— починає Юрай, трохи повеселішавши,— я і в Америці витримав "файт": на мене з молотком пішов був один майнер. Німець, здається. Але товариші відібрали в нього молоток і оточили нас колом, мовляв, тепер файтуйте, тілько голими руками. Ех, Василю, мені тоді здорово перепало по писку, але того німця я таки поклав. І ніхто між нас не втручався.

— Послухай, Юро,— суворо мовить Герич,— не приходь більше до корчми, бо знов буде бійка.

— Але ж чому? — дивується Гордубал.— Я їх не зачіпаю.

— Ну,— ухильно відповідає староста,— їм же треба з кимось битися... Іди спати, Юраю. А завтра... розрахуй свого наймита.

Гордубал нахмурився.

— Що ти мелеш, Герич? Чого й ти пхаєш носа до моїх справ?

— А нащо тримати в своєму домі чужу людину? — ухильно натякає староста.— Іди, йди спати. Ех, Юраю, твоя Полана не варта того, щоб ти за неї бився.

Гордубал зупиняється як укопаний і спідлоба зиркає на товариша.

— Ти такий самий... негідник, як і вони! — витискує він нарешті з себе.— Ти не знаєш моєї Полани, ти... Тілько я один її знаю, а ти... Ти не смій...

Василь по-дружньому кладе йому руку на плече.

— Юраю! За тих вісім років ми аж занадто надивилися на її вибрики...

Гордубал рвучко виривається від нього.

— Іди, йди, а то я... Герич, поки я живий... Бог мені свідок, я не хочу тебе більше й знати. А ти був найліпшим моїм другом...— І, не обертаючись, Гордубал по-плентав додому.

Герич тільки пирхнув у відповідь і ще довго тихо лаявся в темряві.

XIV

Уранці Штефан запрягає коней — збирається їхати на рівнину. З хліва виходить Гордубал — зацухлий, страшний, очі налиті кров'ю.

— Я поїду з тобою, Штефане,— коротко кидає він.

Вйо! Віз мчить селом, але Юрай не дивиться ні на людей, ні на коней. А як тільки виїхали за село, велить:

— Зупини й злазь з воза, маю тобі щось сказати.

Штефан зухвало, ба навіть зловтішно розглядає побите господареве обличчя: ну, що ти, мовляв, хочеш мені сказати?

— Послухай, Манья,— невпевнено починає Гордубал,— по селу ходять різні плітки про. Полану... і про тебе. Я знаю, то брехня... але їй треба покласти край. Ти зрозумів?

Штефан знизує плечима.

— Ні, не зрозумів.

— Ти мусиш піти від нас, Штефане. Заради. Полани. Заткнути людям писки. Так треба, розумієш?

Штефан з викликом дивиться на Юрая. Той відводить очі.

— Розумію.

Юрай махає рукою.

— Так. А тепер їдь.

Манья стоїть, стиснувши кулаки,— здається, от-от кинеться до бійки.

— їдь до роботи, Штефане,— мимрить Гордубал.

— Ну добре! — просичав Штефан, скочив на воза, змахнув батогом і — лясь! — уперіщив коней по головах.

Коні позадкували, звелися дибки й помчали вперед скаженим галопом. Віз покотився з брязкотом, здається, ще мить, і він розсиплеться на тисячу шматків.

Гордубал якусь хвилину ще стоїть на дорозі, ковтаючи куряву, потім поволі обертається й, похиливши голову, бреде додому. Ех, Юраю, Юраю, так ходять старі діди!

XV

За цей тиждень Гордубал так змарнів, що, здавалось, аж кістками торохтів. Та й як тут не змарніти, скажіть, прошу вас: хіба то жарти — вранці все попорати, свиней нагодувати, коней почистити, вигнати корів

на пашу, вичистити в хліві й вирядити дочку до школи; потому на конях униз, на рівнину — пора збирати ку-курудзу, а опівдні—додому, зварити щось дочці на обід, напоїти коней, посипати курям зерна —1 і знов на рівнину, знов до праці, а під вечір — хутко додому, зварити вечерю, обійти худобу та ще й невмілими руками зашити Гафії спідничку; бо росте дитина, то ж чи довго їй порвати десь одежину? Нелегко встигати скрізь, важко чогось не забути. Як колода, падає ввечері Гордубал на солому, але ще довго не може заснути від тривоги, чи не забув чогось. "Ах, боже ж ти мій, ну, звичайно, забув: герань на вікні не полив!" І, крекчучи, встає Гордубал полити квіти.

А Полана — її наче й немає; замкнулася в коморі на зло чоловікові. "Нічого не вдієш,— розгублено думає Гордубал.— Гнівається газдиня, що не порадився з нею: "Як ти гадаєш, Полано, я хочу розрахувати нашого наймита". Ех, жінко, та май розум: хіба міг я сказати тобі: "Полано, про тебе пліткують, що ти так і так". Та й чого тут довго розводитися? Ну, взяв і прогнав, можеш сердитися, скілько влізе; дрючком гнати тебе до роботи не буду!"

Ох-хо-хо, як тепер не вистачає скрізь Поланиних рук; тільки тиждень минув, а як усе занедбалося; хто б міг подумати, скілько роботи годна переробити одна жінка; чоловік і половини не переробить. Та нічого, вона й сама те побачить, злість у неї пройде, й вона засміється: "Ну й нездара ж ти в мене, Юраю: ні прибрати, ні зварити не вмієш. Але що хотіти від чоловіка!"

А якось він побачив її: вернувся по щось у двір, а вона стоїть на дверях. Наче тінь. Під очима підкови, лоб протнула прямовисна зморшка. Гордубал відвернувся: "Я нічого, душко, я тебе не видів". І вона щезла, мов тінь.

А вночі, коли Гордубал залізе в солому, йому чути, як тихенько відчиняються десь двері Це Полана виходить на подвір'я й довго стоїть, як закам'яніла. А Юрай — руки під головою — дивиться в темряву, й серце в нього ціпеніє.

Корови, коні, Гафія, кури, свині, поле, квіти — боже, скільки тієї роботи на одні руки! Але найважче вдавати з себе спокійного, щоб людські язики не плескали, ніби в Гордубалів щось не гаразд. У Юрая є заміжня сестра, вона допомогла б, обід зварила би, але ні, красненько дякую, ліпше не треба. Сусідка киває через пліт: "Присилайте, Гордубал, до мене Гафію через день, я подбаю про неї".— "Дякую, сусідко, красненько дякую, але не турбуйтесь; Полана лиш трохи занемогла й лежить, але я з радістю її підміню". Чого ви всі за мною пасете?.. Зустрів Герича — бачу по ньому: хоче зі мною привітатися. Йди собі, я тебе не знаю. А Гафія й досі боїться мене; дивиться й оком не змигне — видно, їй бракує Штефана. Нічого не вдієш, дитинко моя, але люди таке плескали... їм рота не закриєш.

• Корови, коні, кукурудза, поросята, а потім ще саж

• VI

• юз

• по

1

Waiter — офіціант (англ.).

2

Ice-cream — морозиво (англ.).

3

Hallo, boy!—Гей, хлопче! (Англ.)

4

* Damn! — Чорт забирай! (Англ.)

5

J o b — робота (англ.).

6

Miner — шахтар (англ.).

7

Seven — ciM (англ.).

8

Bank — банк (англ).

9

Yes, sir — так, пане (англ.).

10

Foreman — старший (англ.).

11

Lawyer — адвокат (англ.).

12

О к е у — гаразд (англ.).

13

Advance — аванс (англ.).

14

You are a swine — ви свиня (англ.).

15

Train — поїзд (англ.).

16

You bet — будьте певні (англ.).

17

Well, sir — добре, сер (англ.).

18

Employment — робота (англ.).

19

Lork out — букв, зачиняти двері перед кимось? тут — закриття капіталістом підприємства і звільнення з роботи робітників.

20

Pit — шахта (англ.).

21

Leave — звільнення (англ.).

22

Factory — фабрика (англ,).

23

N o, sir. Can't write, sir — Ні, сер. Я не вмію писати, сер (англ.).

24

Shut up, sir — Мовчіть, сер (англ.).

25

No, thank you — Ні, дякую (англ.).

26

Lower deck — нижня палуба (англ.).

27

Nigger — негр (англ.).

28

Hall o, you niggers! — Гей, ви, негри! (Англ.)

29

Railing — поруччя (англ.).

30

Mine — шахта (англ.).

31

Teddy-bear — плюшевий ведмедик (англ.).

32

Handbag — сумочка (англ.).

33

Flachlight — кишеньковий ліхтарик (англ.).

34

Suitcase — валіза (англ.).

35

F e 1 i x the cat — кіт Фелікс — герой американських коміксів (англ.).

36

All right — правильно (англ.).

37

Advertisement — реклама (англ.).

38

С а г — автомобіль (англ.).

39

Однак то ще не все. Юрай знає, що йому ще належить зробити. Коли хтось вертається з Америки, він повинен показатись у корчмі, привітатися з сусідами й почастувати їх горілкою. Аби кожний побачив, що не з порожніми кишенями й не з ганьбою повернувся Гордубал. "Гей, корчмарю! Кожному по чарці, та швидше, ти що, не знаєш Гордубала, майнера з Америки? Най по всьому селу рознесеться: "Знаєте, хто повернувся? Ходімо подивимось на Гордубала. Жінко, а подай-но мені гуню та крисаню..."

40

Штефан запрягає у воза коней.

— Добрий день, газдо! — гукає він.— Чи не хочете поглянути на луки?

Юрай трохи хмуриться: "Хіба я панський управитель, щоб їздити возом оглядати поля? А втім, робити дома все одно нема чого, нікуди навіть з косою вийти, то чому б не подивитися на Поланині маєтки?"

41

Vessel — бідон (англ.).

42

Cartridge — патрон (англ.).

43

Fight — бійка (англ).

Корови, коні, кукурудза, поросята, а потім ще саж вичистити і свиней напоїти. А тут треба прочистити рівчачок, щоб гноївка стікала. Гордубал береться до роботи й аж крекче, так старається; ніби для нього зараз нема нічого важливішого, крім сажа; почекай, Полано, ти аж здивуєшся, коли прийдеш сюди: саж — як світлиця. А тепер іще свіжої води принести..." — І Гордубал іде з цеберком до помпи.

На подвір'ї, на дишлі воза, сидить Манья, гойдає на колінах Гафію й щось їй розказує.

Юрай ставить цеберко на землю й, застромивши руки в кишені, йде просто до нього.

Манья однією рукою відстороняє Гафію, а другою сягає в кишеню; зіниці його звузилися, стали маленькі, мов зеренця кмину, і в його стиснутій руці щось стирчить, націлене Юраєві просто в живіт.

Гордубал посміхнувся: "Голубчику, я ще в Америці бачив, як стріляють з револьвера. Ось тобі!" — Він виймає з кишені складений ніж і кидає ним об землю.

Манья ховає руку назад у кишеню, не спускаючи очей із господаря.

Гордубал сперся рукою на воза й дивиться згори на наймита. "Що мені з тобою робити? — думає він.— О боже, що мені з ним робити?"

Гафія теж не знає, чим усе скінчиться, й здивовано переводить погляд з батька на Штефана, а зі Штефана на батька.

— Ну, Гафіє,— мимрить Гордубал,— ти рада, що до тебе знов прийшов Штефан?

Дівчинка — ні слова, тільки скошує очі на Манью.

Гордубіал нерішуче погладжує потилицю.

— Чого розсівся? — неквапливо мовить він.— Іди коней напій.

XVI

І — прямісінько до комори, стукає в двері:

— Отвори, Полано!

Двері відчиняються, й на поріг виходить Полана, бліда як тінь.

Гордубал сідає на скриню, спирається долонями на коліна, очі втуплює в землю.

— Вернувся Манья,— повідомляє він.

Полана — ні пари з уст, тільки часто-часто дихає.

— Тут ходили різні плітки,— мимрить Юрай.— Про тебе... й про нього. Через те я й відмовив йому.— Гордубал невдоволено сопе.— А він повернувся, чортяка! Так далі тривати не може!

— Чому? — швидко питає Полана.— Через ті дурні розмови?

Гордубал понуро киває головою.

— Через ті дурні розмови, Полано. Ми з тобою не в лісі живемо. Штефан — парубок, то хай сам захищає себе від злих людських язиків. Але ти... Ех, Полано, я ж усе-таки твій чоловік... бодай перед людьми. Так?

Полана стоїть мовчки, спершить на одвірок, бо ноги під нею підгинаються.

— Мені здається,— мурмоче Гордубал,— мені здається, що Гафія звикла до Штефана... Та й він такий лагідний з нею. І коні — їм теж не вистачає Маньї. Хоч він і жорстокий з ними, вони все одно звикли до нього.— Юрай підводить очі.— Що б ти сказала, Полано... якби ми... якби ми заручили Гафію зі Штефаном?

Подана вся аж стрепенулася.

— Але ж то... не можна,— злякано виривається в неї.

— Так, твоя правда, Гафія наша ще мала,— вголос міркує Гордубал. — Але заручити ще не значить віддати. За давніх часів, Подано, заручали навіть дітей у колисці.

— Але ж Штефан... Гафія на п'ятнадцять років молодша від нього,— протестує Подана.

Юрай киває головою.

— Які ти, душко, від мене. Буває. Але Манья не може більше залишатися в нас як чужа людина. Як Гафіїн наречений — інша річ: він вважатиметься мовби свій, жінку буде собі заробляти...

В голові в Полани починає потроху прояснюватися.

— І тоді він зможе зостатися в нас? — питає вона, вся напружившись, мов тятива лука.

— А певно, що зможе, чому б ні? Штефан житиме в нас як свій. Бо відтепер він буде нам не чужа людина, а зять. І ми нарешті заткаємо людям роти. Побачать, що... плескали всякі дурниці. Я роблю все заради тебе, Подано. А крім того... ну, мені все-таки здається, що він любить Гафію... та й на конях знається. До роботи не дуже охочий, то правда, але хіба з мозолів своїх рук хтось коли-небудь розбагатів?

Подана напружено думає, зморщивши лоба.

— А ти гадаєш, що Штефан захоче?

— Захоче, душко. В мене є гроші... значить, вони можуть дістатися йому. Ну скажи, прошу тебе, нащо вони мені? А Штефан захланний — луки хоче купити, коней, рівнини, скільки зір сягає... В нього аж очі засвітяться, коли він почує про таке, от побачиш! Буде жити в нас, як у бога за дверима, то чого йому ще хотіти?

Але Поланине обличчя знову стає непроникним.

— Як хочеш, Юраю. Але я йому нічого не буду казати..

Юрай підводиться.

— Я скажу сам. Не турбуйся. Я й з адвокатом пораджуся, що й до чого... Треба буде, гадаю, скласти якийсь там папір. Я й про те подбаю...

Гордубал не поспішає — мабуть, сподівається, що Подана ще щось скаже. Але Подана раптом захапалася-заметушилася:

— Ой, треба щось зварити на вечерю.

І Юрай, як звично, бреде за стодолу.

Манья везе газду до Рибарів — домовлятися з батьками. Вйо, вйо! І коні — голови догори, любо й глянути.

— Значиться, в тебе, Штефане,— замислено каже Гордубал,— один старший брат, один менший і сестра віддана. Гм, немало вас, немало. А правда, що в вас там довкола сама рівнина?

— Рівнина! — охоче відгукується Штефан, блиснувши зубами.— У нас переважно буйволів розводять і коней. Буйволи люблять мочар, газдо.

— Мочар, кажеш? — міркує Юрай.— А ти не міг би його висушити? Я бачив, так роблять в Америці.

— А для чого його висушувати? — сміється Штефан.— Землі, пане, в нас і так аж задосить. А мочара було би шкода — там лоза росте; в нас із неї взимі кошики плетуть. Замість дощок у нас теж лоза. Віз — плетений з лози, тини, хліви — все з лози. Он бачите, кошара стоїть?

Юраєві не подобається рівнина — ні кінця, ні краю їй не видно, але що поробиш!..

— А отець живий, кажеш?

— Живий. Ото здивується, як побачить, кого я привіз! — гордо й аж наче з якимсь молодецтвом вигукує Манья.— А от і Рибари, приїхали!

Штефан збиває капелюх на потилицю, ляскає батогом, і, наче якого барона, мчить Юрая селом просто до свого двору.

З хати виходить невисокий, але міцний парубчак.

— Гей, Дюло! — гукає йому Штефан.— Постав коней під шопу, дай їм оброку й води. Сюди, газдо!

Гордубал мимохіть оглядає обійстя: стодола розвалена, по двору бродять свині, булькочуть індики; в одвірку стирчить якесь величезне шило...

— Цим шилом, газдо, в нас плетуть кошики,— пояснює Штефан.— А нову стодолу будемо ставити навесні.

На порозі стоїть старий довговусий Манья.

— Привіз вам, тату, газду з Кривого,— якось урочисто повідомляє Штефан.— Хоче з вами про щось поговорити.

Старий Манья веде гостя до хати й насторожено чекає, що буде далі. Гордубал з гідністю сідає скраєчку на лаві, аби показати, як мовляв, щось не так, то він зі своїм і назад, і велить Штефанові:

— Ну, кажи, що й до чого.

Штефан щирить зуби й викладає велику новину: газда віддасть за нього свою одиначку Гафію, коли та стане на порі, і хоче про все з татом домовитись...

Гордубал киває головою: мовляв, так і є.

Старий Манья пожвавішав.

— Агов, Дюло, принеси-но нам горілки! Раді вас бачити в себе, Гордубал. Як доїхали?

— Добре.

— Ну й слава богу. А врожай у вас цього року гарний?

— О, врожай незгірший!

— Дома всі здорові?

— Красненько дякую, здорові.

Коли поговорили про все, як належить, старий Манья питає:

— Значить, у вас лише одна дочка, Гордубал?

— Так, лиш одна. Більше господь не послав.

Старий хихоче, обмацуючи гостя допитливим поглядом.

— Не ремствуйте, Гордубал, у вас іще може народитися й синок. Відпочила нива добре родить.

Юрай смикнув рукою, ніби хотів відмахнутися.

— Може, у вас іще знайдеться синок, спадкоємець,— посміхається старий, не спускаючи очей з гостя.— Виглядаєте нівроку, Гордубал, років п'ятдесят ще спокійно будете газдувати.

Гордубал неквапливо розтирає собі потилицю.

— Ну, то вже як бог дасть. Але Гафії чекати отчи-ни не доведеться. Хвалити бога, віно для неї я вже маю.

У старого Маньї спалахують очиці.

— Так, так, чув, чув. В Америці, кажуть, гроші можна лопатою загрібати. То правда?

— Я не сказав би, що там так легко,— зітхнувши, відказує Гордубал. — Самі розумієте, Манья, гроші є гроші. Тримаєш їх дома — вкрадуть; покладеш у банк — так само вкрадуть. То найліпше укласти їх у газдівство.

— Свята правда! — киває головою старий Манья.

— Дивлюся,— розважливо веде далі Гордубал,— тут ваша земля багато людей не прогодує. Самий мочар та вигони. Я гадаю, що такої землі треба кілька десятків моргів, аби сяк-так прожити одному газді.

— Правду кажете,— обережно погоджується з ним старий Манья.— Тут важко поділити отчину. Мій найстарший, Міхай, успадкує все газдівство, а решта — тільки частки грішми.

— А по скілько? — випалює Юрай.

Старий Манья здивовано закліпав очицями: "Овва, який швидкий, не дасть і подумати!"

— По три тисячі,— буркає він, сердито глипнувши на Штефана.

Гордубал швидко прикидає:

— Три рази по три — дев'ять. Значиться, всьому вашому газдівству ціна десять тисяч?

— Як то —г три рази по три? — сердиться старий.— А донька? Вона теж має дістати свою частку.

— Ваша правда,— погоджується з ним Гордубал.— Тоді, скажімо, тринадцять тисяч.

— О, ні, тринадцять ні! — крутить головою старий.— Ви, Гордубал, певно, жартуєте?

— Які там жарти? — стоїть на своєму Гордубал.— Просто я хотів би знати, Манья, скільки приблизно варте середнє газдівство тут у вас, на рівнині.

Старий Манья збентежився, Штефан витріщив очі: чи не збирається, бува, цей багач Гордубал купити їхнє газдівство?

— Таке газдівство, як наше, ви не купили б і за двадцять тисяч,— невпевнено мовить старий.

— Геть з усім, що є в обійсті?

Старий захихотів:

— А ви, бачу, хитрий, Гордубал! В нас у стайні четверо... ні, п'ятеро коней.

— Я коней не рахував.

Старий Манья відразу споважнів.

— А чого ви, властиво, до нас приїхали, Гордубал? Газдівство купувати чи свою доньку з моїм сином заручити?

Гордубал почервонів.

— Газдівство купувати?.. Щоб я та купував газдівство тут, на рівнині? Отой мочар, га? Лозу на пищики, га? Красненько дякую, Манья, але я вже скажу вам відверто: якщо ми з вами домовимось і ваш Штефан заручиться з моєю Гафією, то ви запишете своє газдівство на нього, а по весіллі я виплачу вашому Міхаю його частку. І Дюлі також.

— А Марії? — не втримався Штефан.

— І Марії... Більше у вас нікого нема? Хай Штефан газдує тут, у Рибарах.

— А Міхай куди ж? — не розуміє старий.

— Ну, він дістане свою частку й хай іде собі з богом. Парубок він молодий і радніше візьме гроші, ніж землю.

Старий Манья хитає головою.

— Ні, ні,— мимрить він,— так не піде.

— А то чому, тату? — з запалом вигукує Штефан.

— А ти пріч звідси! — гримає на нього старий.— Чого пхаєш носа до нашої бесіди?

Штефан; щось ображено бурмочучи, виходить надвір.

Дюла зрозуміла річ, крутиться біля коней.

— Ну що, Дюло? — плеще його Штефан по плечу.

— Файний коник,— каже парубок.— Можна проїха-тися на ньому?

— Завелика честь для твоєї задниці,— цідить Штефан крізь зуби й киває головою на хату.— Наш старий...

— Що?

— Та нічого. Аж із шкури пнеться, щоб загубити моє щастя.

. — Яке щастя?

— Ет, ніяке. Що ти розумієш...

На подвір'ї тихо, тільки льоха порохкує, наче сама до себе; з мочара долинають спів деркача та кумкання жаб.

— А ти зостанешся в Кривому, Штефане?

— Можливо... Я ще не вирішив,— копилить губи Штефан.

— А газдиня?

— А тобі що до того? — присікає його Штефан.

Ну й комарі! А ластівки трохи не черкають черевцями по землі. Штефан позіхає — мало щелепу не звихнув. Цікаво, що ті старі там, у хаті... Чого доброго, ще відкусять один одному носа!

Штефан зі злості й нудьги висмикує з одвірка шило й щосили заганяє його в двері.

— Ану, витягни,— пропонує він Дюлі.

Дюла витягує.

— Ану, давай — хто глибше?

Якусь хвилину вони розважаються, загандючи шило в двері так, що аж тріски летять.

— Ну що ж,— каже нарешті Дюла,— піду до дівчат. З тобою нецікаво.

Поволі сутеніє, обрій над рівниною затягує бузкова імла. "Зазирнути до хати чи що? — міркує Штефан.— Ні, на зло не піду! "Пріч звідси! — гримне старий.— Чого пхаєш носа до нашої бесіди?" Цікаво, за кого "американець" Гордубал сватає свою доньку — за нього чи за мене? Я міг би й сам за себе постояти, а він — "пріч звідси!" А чого ви маєте мене виганяти? — дратується Штефан.— Я вже не ваш!"

Нарешті захмелілий Гордубал виходить із хати. Таки, видно, домовилися; Манья проводжає гостя й поплескує його по спині. Штефан уже стоїть біля коней і тримає їх за вуздечки; Гордубал схвально киває головою.

— Отже, у неділю в вароші! 1 — кричить старий Манья.

Вйо! — і віз рушає з обійстя.

— Щасливої дороги!

Штефан крадькома позирає на газду й ні про що його не питає; чень той сам почне...

— Он наша річка,— показує він батогом.

— Мгм.

— А он той віз з палахом 1 2 — то, певно, наш Міхай їде. Ми стелемо худобі палах замість соломи.

— Мгм.

І більше ані словечка. Штефан править кіньми, старається з усієї сили, але газда тільки головою похитує. Нарешті Манья не витримав:

— То що, газдо, по скільки ви їм дали?

Гордубал звів брови.

— Що?

— По скільки ви їм пообіцяли, питаю?

Гордубал — ні слова. І тільки за хвилину знехотя кидає:

— По п'ять тисяч кожному.

Штефан мовчки прикидає в думці, а тоді цідить крізь зуби:

— Ошукали вас, газдо. Вистачило б і по три.

— Мгм,— мимрить Гордубал.— Твій отець — як той пень дубовий.

"Ех ти,— думає Штефан,— іншим роздаєш, а зі мною розмовляєш так, ніби беру тільки я".

— І тобі теж п'ять тисяч,— додає Гордубал.— На початок газдівства.

"Гаразд,— думає Штефан.— Але тепер, коли я йому вже майже як син... як буде з платнею? Тепер він уже не може платити мені, як наймитові. Може, хай би віддав мені жеребця? Мовляв, продай його, Штефане, а гроші візьми собі: адже ти тепер у нас як свій".

— їдь як слід! — наказує Гордубал.

— Слухаю, пане.

XVIII

І ось вони вже вертаються з міста. Справу залагоджено, в є^рея-адвоката складено детальну угоду, але вона обійшлася Гордубалові в двісті крон: "І те запишіть, пане адвокате, і те не забудьте туди внести... Так, так: селянин обережний у всьому, що стосується майна, він, любий мій, не дасть себе ошукати; ага, ще ось про що треба не забути: половину газдівства в Рибарах записати на Гафію..." — "Добре,— погоджується адвокат,— запишемо вам і таку клау-зу-лу. Ну ось, клаузула теж тут є". А потім усі під цим підписалися: Юрай Гордубал поставив три хрестики, в ім'я отця, і сина, і святого духа; старий Манья — три хрестики, а Міхай Манья з квіткою на капелюсі, надувши щоки, поважно підписується повним ім'ям. За ними Марія, по чоловікові Янош, у шовковій хустці, й Штефан — увесь святковий... Ще хтось підписуватиметься? Ні, ні, Дюла мусив залишитися коло коней, та й до того ж він іще неповнолітній. "Ну, тоді готово, панове, бажаю вам щастя". Довелося викласти цілих дві сотні; зате робота сумлінна, і клау-зу-ла там є.

А потім усі до корчми — запити могорич. Тепер уже, хочеш чи ні, а Юрай Гордубал мусить бути на "ти" зі старим Маньєю; вони вже встигли навіть посперечатись, як водиться між сватами.

— Ну, вйо, Штефане!

Штефан радий би поговорити з ним, наче з рідним батьком, але яка з ним розмова? Сидить у коробі, схопився за краї обома руками, брови насурмив і насилу видушує з себе слово по слову. "Дивні якісь заручини, — зітхає в думці Штефан,— наймит газді ніколи не буде рівнею. Вйо!"

Ще трохи — і вони вже на повному чвалі влітають до Кривого, лишаючи позаду тільки цокіт підків. Юрай Горду бал глянув з-під брів довкола й раптом змахнув над головою рукою, ляснув пальцями і заспівав, заух-кав, наче на масницю. "Певно, п'яний,— озираються на нього люди.— І чого б то так повеселів наш "американець?"

На майдані повно дівчат і парубків, тож доводиться їхати ступою; Юрай підводиться, обіймає Штефана за плечі й кричить на десь майдан:

— Абисте, люди, знали — я везу зятя! Гей! Ого-го!

Штефан намагається струснути з плеча його руку

й сичить:

— Тихіше, газдо!

Та Гордубал так міцно стиснув його плече, що він мало не скрикнув від болю.

— Чуєте, люди! — горлає Гордубал.— Я везу зятя для своєї Гафії! Ми справляємо заручини...

Штефан стьобає батогом коней, хмуриться й мало не до крові кусає губи.

— Отямтеся, газдо! Ви п'яні!

Віз з гуркотом завертає на Гордубалове подвір'я. Юрай відпускає Штефана й раптом стає тихий і поважний.

— Поводи трохи коней,— сухо наказує йому.— Бачиш, вони в милі.

XIX

А Полана не знає, що й думати про Юрая: тягне Штефана до корчми, мовляв, той уже не наймит, а наче їхній рідний син. І замість того щоб ховатися за стодолою, ходить селом, зупиняється й гуторить з жінками: отак і отак, я заручив свою Гафію, щоправда, вона ще дитина, але дуже звикла до Штефана, поки мене не було дома; а Штефан, сусідко, ну просто молиться на неї, ох, яка то радість — мати таких дітей! Штефаном він теж не нахвалиться — і роботящий, і добрий газда з нього вийде, а після батькової смерті успадкує в Ри-барах увесь маєток. У селі в Гордувала розв'язується язик, але дома він мовчить, як риба. "Оте й оте зроби, Штефане",— і більш ані словечка.

Юрай тиняється селом і шукає, кого ще зачепити; навіть Тезі Феделешеві махнув рукою, тільки від Гери-ча відвернувся. А той уже хотів був простягти йому руку. "Доки живий буду, не хочу тебе й знати; не хочу й чути, що ти там собі думаєш".

А жінки сміються: "Ну й заручини! Наречений насупився, як відлюдько, мовчить, слова з нього не витягнеш, злий, як чорт. Наречена на потічку з дітьми грається, спідничку закасала аж до пояса, не тямить іще, що таке встид. А Горду бал розмахує руками на майдані, хвалиться своїм майбутнім зятем. І тільки Полана — хоч вона й дивна якась — хмуриться, бо бачить, Що вся ця витівка — людям на сміх, і навіть носа не потикає на вулицю. Отак-то, людоньки, і не кажіть мені, що тут усе гаразд!"

Невже Гордубал не бачить, що Штефан дметься? Може, й бачить, але бокує від нього. Кине через плече, що й де зробити,— і до воріт. А Штефан дивиться йому вслід такими очима, наче ладен з'їсти.

Та сьогодні Манья вже не витримав — чекає на газду, зуби зціпив так, що аж жовна ходять під вилицями. Газда йде подвір'ям.

— Пора, Штефане, їхати на рівнину.

І вже хоче вислизнути за ворота.

Але Манья заступає йому дорогу.

— Мені з вами, газдо, треба поговорити.

— А в чому річ? — ухиляється Гордубал.— У тебе що, роботи нема?

Штефан аж посірів від люті. Дивно — адже він завжди був смаглявий, як циган.

— Що ви розповідаєте про мене й Гафію? — випалює він раптом.

Гордубал зводить брови.

— А що я такого розповідаю? Тільки то, що заручив доньку з наймитом.

Манья аж сичить від злості.

— А нащо? Нащо ви... Люди тепер скрізь сміються з мене. "Чи скоро хрестини, Штефане? Біжи, Штефане, за твоєю нареченою гусак женеться..."

> Гордубал розтирає потилицю.

— Ну й хай сміються. Скоро їм то набридне.

— Мені вже набридло, газдо,— цідить крізь зуби Манья.— Я... я не хочу бути посміховищем для людей.

Гордубал тяжко зітхає.

— І я теж не хочу бути посміховищем для людей. Тому й заручив тебе. Ну, то що?

— Я не хочу,— рипить зубами Манья.— Я... я не буду тут на посміховище цілого села вдавати з себе нареченого для шмаркатого дівчиська!

Гордубал — рука ще на потилиці — міряє його поглядом з голови до п'ят.

— Пожди-но: як ти сказав? Не будеш?

Манья трохи не плаче з розпачу.

— Не буду! Не хочу! Робіть зі мною, що хочете,

але я... .

— Не будеш?

— Не буду!

Гордубал важко засопів.

— Тоді постій тут!

Манья задихається від люті, йому соромно бути посміховищем для цілого села; краще вже забратися звідси геть, аніж...

Гордубал виходить з хліва й несамовито шматує якийсь папір; рве його на все менші клаптики й, глянувши на Манью, кидає їх йому в вічі.

— Отак. Ти більше не наречений! Можеш сказати своєму татові, що я розірвав угоду.— Рука в білому рукаві різко злітає вгору й показує на ворота: — А тепер виносься звідси!

Манья швидко дихає, очі його звужуються, зіниці стають маленькими, як зеренця кмину.

— Я не піду, газдо!

— Підеш. А коли ще раз повернешся — в мене є рушниця!

Штефанове обличчя наливається кров'ю.

— А що буде, як не піду?

Випнувши груди, Гордубал наступає на нього. Штефан задкує.

— Обережніше! — сичить він.

— Не підеш?

— Доки не скаже газдиня — не піду!

Гордубал заревів як звір і зненацька вдарив Манью коліном у живіт. Манья скорчився від болю, але враз величезне ручисько хапає його за

комір, друге — за штани, підіймають угору, мить — і він уже летить через пліт сторчма в кропиву.

— Отак,— переводить віддих Гордубал.— Не захотів у хвіртку, то лети через пліт.

І бреде назад, розтираючи собі потилицю: від чого б то таке дивне тепло в карку?..

А за сусідським плотом хтось тихо хихоче.

XX

Полана, звісна річ, зачинилася в коморі й принишкла, наче її й немає.

Гордубал рано-вранці запрягає у воза трирічного жеребця й важкого коня. Нерівний запряг: кінь киває головою, а жеребець високо задирає її вгору... Ну й пара!

— Скажи мамці, Гафіє, що я їду до міста й повернуся аж увечері, як дасть бог.

Хай корови ревуть з голоду, хай коні б'ють копитами, хай свині рохкають, а підсвинки вищать — може, Полана перестане нарешті впиратися, не витримає, адже вона, як-не-як, сільська жінка, вийде й нагодує худібку; бо хіба можна сердитись на божі творіння?

Кінь киває головою, а жеребець високо задирає її вгору.

"І Штефан теж так високо задирає голову. Трирічного жеребця він запрягав разом з лошицею — мовляв, вони добре ходять у парі. Ну-ну, чого кусаєш коня, ти, драбе? Полана все ж таки, певно, вийде з комори,

поки мене нема, нагодує худобу й помилується на неї. От бачиш, і не женучи можна доїхати до міста".

Найперше — до адвоката.

— Пане адвокате, я хотів би, щоб ви записали мою останню волю. Ніхто не знає, коли прийде його смертна година. А остання моя воля така: я маю жінку, звуть її Полана; треба, щоб жінка успадкувала все після свого чоловіка.

— І що ж ви їй відписуєте, пане Гордубал? Садибу, гроші, цінні папери?

Гордубал недовірливо зиркає на адвоката: "Нащо тобі то знати? Напиши: "Все, що маю",— і крапка!"

— Ну, тоді запишемо так: усе майно, рухоме й нерухоме...

Гордубал киває головою:

— Так, так, пане адвокате, дуже добре сказано: "Усе майно, рухоме й нерухоме, за її вірність і любов подружню".

Лишилося тільки підписати — в ім'я отця, і сина, і святого духа. Та Гордубал іще чогось мнеться.

— А що, пане адвокате, чи не можна би мені знов поїхати до Америки?

— Ну що ви, пане Гордубал, в Америці й своїх робітників аж занадто, тепер туди не пускають нікого...

— Гм! Так. А чи нема тут, у місті, якої фекторії?

— А, фабрики! Є фабрики, але вони стоять, не працюють. Тяжкі часи нині стали, пане Гордубал,— зітхає адвокат, немовби і йому самому доводиться нести на собі тягар цих тяжких часів.

Гордубал киває головою. Нічого не вдієш, люди вже ніде не потрібні. Не потрібний нікому й він, Гордубал, і його роботящі руки. Але коні, може, потрібні, коні, які високо тримають голови.

Юрай Гордубал шукає командира ескадрону драгунів. Он там він, кажуть йому, в казармах.

— Що, газдо, сина прийшли відвідати?

— Ні, не сина, я хотів би продати всім жеребця, пане драгуне.

— Тут коней не купують,— пояснює солдат, але руки його вже самі тягнуться до жеребця, обмацують ноги й шию.— Сарна, а не кінь, газдо.

До них підходить якийсь пан офіцер і хитає головою:

— Продаєте коня, кажете? О, це не так просто, скажу я вам. Тепер коней до війська не беруть. Кажете, вашого жеребчика оглядали ще навесні? Гарний коник. А він уже об'їжджений? Ні? Кажете, ще ні разу не був під сідлом? На ньому тільки охляп їздив ваш наймит?

А тим часом довкола вже зібралося душ із п'ять офіцерів.

— А що, газдо, ви дозволите випробувати вашого жеребчика?

— А чого ж,— відповідає Гордубал,— тільки вважайте, панове, мій жеребчик дуже норовистий.

— Ну, то й що, як норовистий! Хлопці, надіньте-но на нього вуздечку й сідло. Побачимо, чи скине він Тоника.

Не встиг Гордубал і оком змигнути, як один із панів офіцерів уже опинився на його жеребці. Жеребець підстрибнув, звився дибки, і пан офіцер тільки беркиць додолу! Щоправда, вдало впав на сідниці й сміється:

— Ану, хлопці, зловіть мені цього коника ще раз!

Огрядний пан командир регоче так, що аж черевде гойдається.

— Ну, газдо, ваш жеребчик і справді славний. Але ви поки що потримайте його дома, бо ми повинні подати рапорт, щоб нам дозволили його у вас купити...

Горду бал хмуриться й запрягає жеребця назад у воза.

— Що ж діяти, пане. Тоді я продам його циганові... або різникові.

Командир чухає потилицю.

— Послухайте, шкода такого жеребця. Ви що, справді хочете його позбутися?

— Так, хочу,— бурмоче Гордубал.— Мені його не треба.

— Що ж, тоді залишайте,— зважується нарешті командир,— а ми вам дамо... дамо папірця, що ваш жеребець у нас. А згодом напишемо, скільки вам за нього належиться. Підходить?

— Підходить, чому б не підходило,— погоджується Юрай.— Жеребець, як вогонь, пане, голову тримає високо. За нього вісім тисяч давали...

— Тоді забирайте додому,— швидко вриває його командир.

— Ну, можна би й за п'ять,— поступається Гордубал.

Якийсь огрядний військовий, що стоїть поруч командира, ледь помітно киває головою.

— За п'ять тисяч можна,— погоджується командир.— Отже, ми вам напишемо. А якщо передумаєте, то зможете забрати свого жеребця назад. Згодні? Ну а зараз ми дамо вам папірня.

Гордубал їде додому, за пазухою в нього розписка з печаткою й капшук із доларами.* Кінь біжить клусом, киваючи головою. А жеребця вже нема! Гордубалові здається, ніби Штефан удруге пішов від нього. І лошицю краще б продати, і кобилу з лошам...

"Вйо, гнідий! Лиш полоскочу тебе віжками по спині — і ти вже біжиш. Як же ж то — не говорити з конем? Заговориш до нього — він поверне голову й змахне хвостом; значиться, розуміє. І головою киває, значиться, думає. Дорога ще далека, любий мій, але нагору бігти приємно. Ну-ну, не бійся, то тільки струмок перетнув нам дорогу. Не мотай головою, я сам зжену того гедзя. Вйо!"

І Юрай починає навіть мугикати якусь протяжну пісню.

Кінь скошує на газду велике око: чого б то він розспівався? А Горду бал похитує головою й співає:

Ех, Подано, Подано,

Невірна Подано,

Хай господь тебе розсудить,

Подано, Подано...

XXI

Гордубал місця собі не знаходить, рано-вранці йде з двору, кидає газдівство на господа бога й валасається невідь-де. Аж до Тибави загнався:

— А що, Гелетей, чи не треба тобі часом наймита до • худоби або в поле?

— Нащо мені наймит, Гордубал, коли я маю двох синів? А для кого ти, брате, шукаєш місця?

А потім у Татинському лісництві, в лісника Стоя:

— Чи не треба вам помічника ліс рубати?

— Ні, братику, не треба, тисячі кубометрів дров і так гниють у лісі.

— Жаль, тоді лишайтеся з паном богом. А чи —не будують де тут залізницю або шлях? Чи не рвуть де поблизу скелі?

— Що ви, вуйку, за нас усі забули! Та й для кого тут будувати?

"Нічого не вдієш, сяду десь і почекаю до сутінків".

Звіддалеки вже чути дзенькіт дзвіночків — то череда вертається додому; пастух ляскає батогом, наче стріляє, й десь гавкає вівчарів

собака. В полі хтось співає. А Юрай сидить і слухає, як дзижчить мушва; заплющивши очі, він може слухати годинами; ніде нема цілковитої тиші — весь час чути життя: то жук загуде, то вивірка зацокоче, і з усіх боків до неба здіймається мирний дзвін божої худібки.

А коли настає вечір, Гордубал поволі вертається додому. Гафія принесе щось попоїсти — ет, що то за їда? Пес — і той не їв би; але йому байдужісінько — все одно ніщо не лізе в горло. Правда, Полана тут не винна — їй нема коли возитися з вечерею.

Уже ніч, село обляглося на спочинок, а Гордубал ходить з ліхтарем і робить усе, що може: то в хліві вичистить, то гній викидає, то води принесе... Тихо, щоб нікого не розбудити, порається Юрай біля всього, що потребує чоловічих рук.

"Вибила одинадцята година, помолімося, люди, до божого сина".

І Юрай тихенько прослизає до хліва.

"Ну, корівки, що міг, те зробив, аби Полані менше лишилося на завтра".

А вранці знов аж до Волового Поля. Шукати роботи.

— Агов, Гарчар, робітника вам не треба?

— Ти що, здурів чи тебе в криміналу випустили? Тепер, по жнивах, роботи шукаєш?

"Чого кричиш? — думає Гордубал.— У моєму капшуку вистачить грошей на те, щоби купити половину твого обійстя! І нема чого так кирпу дерти".

Гордубал поволі плентається додому. А чого? Може, ліпше пройтися по горах, поглянути, що діється в чужих краях?

Юрай сидить на узліссі над Варвариновим полем. Дзенькіт дзвіночків долинає аж сюди — певно, з Ле-готського вигону. Що цікаво, робить Мішко там, нагорі, на полонині? Внизу — потік, а над потоком стоїть якась жінка. Юрай примружується, аби краще бачити. Чи не Полана, бува? Та ні, ні! Звідки їй тут узятися? З такої далечі, певно, кожна жінка здаватиметься Поланою. З лісу раптом вибігає якийсь чорнявий чоловік. "Та ні, то не Манья,— запевняє себе в думці Юрай,— бо чого б то він приходив аж із того боку?" Чорнявий чоловік зупиняється біля жінки. Стоять і розмовляють. "І про що вони так довго говорять? — дивується Гордубал.— Напевно, якась дівка і її любко — не тутешній, а з Легати чи з Волового Поля. Сходяться тайкома, щоб його не відлатали наші парубки".

А ті двоє внизу стоять і говорять, говорять. "Говоріть собі на здоров'ячко, я не дивлюся". Сонце вже над Мен-чулом, скоро вечір, а ті двоє все стЬять унизу й ніяк не наговоряться. "Куди б мені ще податися? Може, в соляних копальнях потрібний майнер? Щоправда, трохи задалеко, але то пусте..." А ті двоє внизу все стоять і говорять. "Ні, напевно, не варто питати в копальнях..."

О, тих двох уже нема. Стоїть тільки одна постать і якось наче хитається. Ба ні, їх там двоє, й вони хитаються вдвох, наче борюкаються. Так міцно притислися одне до одного, що здаються однією постаттю. Серце в Гордувала завмирає.

"Побіжу вниз! Ні, ліпше додому, побачу, чи Полана дома. Напевно, дома, бо де б вона ще могла бути? О боже, що сталося з моїми ногами? Наче з олова! — Гордубал підводиться й біжить попід лісом, а відтак стежинкою через поле до села.— О-ох, як коле в боці, наче хтось шпигає там шилом, яким плетуть кошики.— Гордубал задихається, але й далі біжить щодуху.— Слава тобі господи, от уже й село! — Юрай іде шпаркою ходою.— І що воно так шпигає в боці, о боже, допоможи мені

дійти! Ще трошки — он уже ворота..." — Він міцно притискає руку до ребер, щоб не так боляче кололо, й підбігає до воріт...

Засапавшись, Гордубал спирається на стовп; голова в нього йде обертом; він важко зводить дух. На подвір'ї — нікого; Полана, певно, в. коморі чи десь-інде. Юраєві раптом усе стає до смерті байдуже... Хіба не все одно, де вона — він і так не дійде до комори, не видобуде з себе голосу; він тільки хрипко дихає й щосили тримається за стовп, щоб під ним не підломилися ноги.

Хвіртка прочиняється, і на подвір'я прослизає Полана— задихана, рум'яна; побачивши Юрая, здивовано зупиняється й поспіхом мовить:

— Я на хвильку бігала до сусідки, Юраю, до... до Гер-пакової... На дитину хотіла подивитися...

Юрай випростується на весь зріст і зводить брови:

— А я й не питав тебе, Полано, де ти була.

XXII

Йому хотілося б за звичкою піти за стодолу, але він не може — колька стала під серцем і не дає й кроку ступити. І він удає, ніби йому хочеться посидіти саме тут, на цьому камені біля воріт, і роззирнутися по подвір'ї.

Полана раптом хапається за роботу: сипле курям зерна, підмітає ганок, метушиться, як ошпарена.

— Герпакова народила дівчинку,— озивається вона до чоловіка.

"Овва, Полано, чого ти раптом стала така балакуча?"

— М-м,— розгублено мимрить Юрай.

Сутеніє, й Полана відчиняє ворота — незабаром із паші повернуться їхні корівки.

— Послухай, Юраю,— починає вона нерішуче,— ти казав, що хотів би прикупити ще кілька корівок...

— Не треба,— мимрить Гордубал.

Похитуючи головами, корови йдуть до стійла,— бім-бом! бім-бом! Юрай підводиться. Слава богу, трохи попустило.

— Добраніч, Полано,— каже він.

— А ти що — вечеряти не будеш?

— Ні.

Полана заступає йому дорогу.

— Юраю, я постелю тобі в кімнаті. Що скажуть люди? Ти — газда, а спиш коло корів!

— Дай людям спокій,— тихо озивається Гордубал.— Вони що завгодно можуть сказати.— І заходить до хліва.

Полана похмуро дивиться йому вслід. Яка згорблена в нього спина!

Гордубал лягає на солому. В боці більше не коле, але на серце навалився якийсь тягар. Двір збентежено затихає, навіть Гафія щебече півголосом, немовби на неї нагримали: "Тихо, не галасуй!" Немовби в хаті лежав тяжкохворий.

Довкола тиша, обійстя спить; спить усе село. Крекчучи, Гордубал вилазить із соломи, засвічує ліхтар і йде подивитися, чи в газдівстві все попорано. В боці знов гостро шпигає, хай йому біс! Треба б вичистити стайню й підстелити коням свіжої соломи, треба б зробити ще оте й оте, але Юраєві сьогодні щось не хочеться. Він зазирає до курника, до сажа, до стодоли, вилазить по драбині на сінник подивитись, чи не зігрілося сіно. Ох, як коле в боці! Він обходить подвір'я й заглядає навіть до саду. Чого й туди? Та просто так, поглянути, чи не заліз хто чужий. Але хто міг би туди залізти? Ніхто, звичайно. А втім — хто знає. А горище?.. Полана вже не спить на горищі, там-тепер кукурудза; Полана перебралася до комори. Затамувавши віддих, щоб не застогнати, Гордубал підіймається й на горище; силкується відчинити ляду, але вона не піддається, чути, як щось із шумом сиплеться, коли він на неї налягає. Напевно, це завалилася купа кукурудзи й придавила ляду. Отже, там теж нікого нема. А втім, хТо б там міг ховатися? Що за дурниці лізуть йому в голову!

Гордубал стоїть посеред двору, мов чорний стовп, і збентежено розтирає собі потилицю. "А чого, властиво, чого я тут бігаю? Манья прожив тут уже п'ять років, але я не стеріг його, не бігав з ліхтарем. То нащо я роблю те зараз? — І Гордувала раптом охоплює якась тупа байдужість.— А якби я зараз лежав у хліві й почув чиюсь ходу... встав би чи ні? Напевно, ні. Чи крикнув би: "Хто там?" Ні, не крикнув би, а тільки затамував би дух. О боже, чому я повинен слідкувати за дорослими людьми? Ну так, я слідкував, то правда, але вдавав, ніби роблю щось потемки. Та хіба можна встерегти чиєсь серце? Дурний ти, дурний!"

Що ж, нехай Манья вертається — яка різниця? Тепер уже однаково, однаковісінько. Все переболіло. Як згоріла хата, то дірявий дах уже не полатаєш.

У Герпаків заплакала дитина. От бачиш, може, й правда, що Полана ходила глянути на сусідчине дитятко. Чому би й ні? Всі жінки схиблені на дітях. Зараз Герпа-кова, напевно, дає маленькій грудь. "А чи пам'ятаєш, Полано, як ти годувала Гафію? Тільки ворухнеш, бувало, плечем — і

грудь уже знов ховається в пазуху. Одинадцять років минуло відтоді. А ти... до Америки... Дурний ти, дурний..."

Гордубал дивиться на зорі.

"Боже, скілько ж то їх! Скілько ж то їх прибуло тут за ті роки! Раніше їх так багато не було... Аж страх бере. Все стало байдужим, все спадає з тебе, як шкаралупа, одне за одним. Була Америка, було повернення додому. Був Герич, Феделеш, Манья — багато чого було; а тепер нема вже нічого. Все стало таким байдужим... Ну, хвалити бога, трохи відлягло від серця".

— Ту-ту-у! — сурмить десь далеко нічний сторож. А зірок стільки, що аж у дрож укидає.

"Добраніч, добраніч, Полано, добраніч!"

XXIII

Рано-вранці ще всі сплять, а Юрай уже вийшов за село й простує в гори. До Мішка. А чого? Та просто так, погомоніти з живою душею. Гір іще не видно, вони повиті туманом. Юрая трохи морозить, але в грудях уже не коле; тільки дихати важко,— певно, через туман. Він підіймається вгору, повз своє колишнє поле й мусить зупинитися, щоб звести віддих; Пйоса вже все зорав — от тобі й саме каміння! Видно, йому таки виплачується обробляти це поле.

Важко дихаючи, Гордубал дереться дедалі вище. Туман піднявся й перевалив через ліс. Ще трохи й почнеться осінь. Гордубал притискає руку до боку; в боці знову коле, коле весь час — на гору він іде— чи вниз. Ні, то вже не туман — то хмари, тут уже нюхом можна відчути, які вони просочені вологою. Обережно, щоб не зачепився за них головою! Нарешті Гордубал пірнув у них; за три кроки попереду нічого не видно, і

доводиться йти навмання, пробиватися крізь густий туман, не знаючи, де ти. Хрипко дихаючи, Гордубал повільно й важко пробивається хмарами.

Замжичив холодний дощ. Нагорі, на полонині, пастух Мішко накинув, на голову мішок і, ляскаючи батогом — соб, цабе! — зганяє волів до колиби. Не розбереш, чи то тварина, кущ, а чи, може, камінь; ну й мудрий той пес Чувай! Сам оббіжить череду й сам зганяє волів, тільки дзенькання дзвіночків долинає з туману.

Мішко сидить на порозі колиби й дивиться в туман; туман іноді рідшає, й видно, як воли туляться один до одного; потім' усе знов повиває туман, і чути тільки, як шурхотить дощ. Котра зараз може бути година? Полудня, певно, ще немає. Нараз Чувай зривається, нюшить носом туман і тихо гарчить.

З туману вигулькує людська тінь.

— Ти тут, Мішку? — питає хрипкий голос.

— Тут.

— Ну, слава богу!

Гордубал змок до нитки й цокотить від холоду зубами; з капелюха, як із ринви, цівкою стікає вода.

— Чого валандаєшся під дощем? — бурчить Мішко.

— Рано... дощу не було...— хрипить Юрай.— Така ясна була ніч... Але добре, що йде дощ — землі треба вологи.

Мішко замислено кліпає очима.

— Почекай, зараз розкладу ватру. .

Гордубал сидить на сіні й дивиться на вогонь; дрова потріскують і димлять. Його обдає теплом, та ще Мішко накинув на спину мішок; ти ба, аж гаряче стало, як унизу в майні. Юрай цокоче зубами й гладить мокрого Чувая. Від Чувая гостро пахне псиною. "Ет, не страшно, я Ссім, певно, зараз пахну, як мокрий пес".

— Мішку,— цокоче зубами Юрай,— а що то за зруб там, у лісі?

Мішко кип'ятить у казанку воду й кидає в неї якесь зілля.

— Я знаю, тобі зле,— бурмоче він.— І чого ти валандаєшся під дощем, дурню?

— В нас у майні була штольня,— гарячково розповідає Юрай,— так там весь час капала вода, весь час. Кап-кап-кап — ніби годинник цокав. А ти знаєш, Герпакова народила дитину, Полана ходила подивитись... І ніде нема роботи, Мішку, кажуть, люди вже нікому не потрібні.

— А тим часом родяться нові й нові,— бурчить Мішко.

— Аякже! Треба, щоб родилися! — дрижить Юрай.— На те господь сотворив жінок. Ти нежонатий, а тому не знаєш, ти нічого не знаєш, Мішку... Ну що ти можеш знати, коли в тебе нема жінки? А треба, брате, про все подумати. Треба, щоб там було записано: "За її любов і вірність подружню", інакше люди, бог відає, що можуть потім понавигадувати. Ех, шкода, що в мене вкрали тих три тисячі доларів! З ними Полана зажила би, як пані графиня, правда ж, Мішку? Ну скажи, правда чи ні?

— Та правда,— мимрить Мішко, роздмухуючи вогонь.

— От бачиш. А мене обзивають дурнем. Завидки беруть, що маю таку жінку. Голову тримає високо, як кінь у панській кареті. Отакі вони, люди:

кождий хоче тебе образити. А тим часом вона ходила тілько до сусідки — на дитину подивитися. А люди плещуть язиками бог відає що, Мішку. Скажи їм, що я сам бачив, як вона виходила від сусідки.

Мішко поважно киває головою.

— Скажу, все скажу.

Юрай важко зводить дух.

— Я тому й прийшов до тебе, розумієш? Ти нежонатий, і тобі нема за що мстити. А мені вони не повірили б. Ти їм усе розтовмач, Мішку, добре? Що ж тут такого дивного, що вона найняла Штефана, коли газди не було вдома? Але сама зачинялася на горищі на отакенний гак — я сам бачив. А якийсь там Герич верзе всякі нісенітниці! Мовляв, вісім років і таке інше. Скажи, хто знає Полану ліпше — я чи Герич? Тільки плечем поворухне — і грудь уже знову в пазусі... А той парубок, що був там, унизу, біля потоку... він з Леготи, я сам бачив, як він прийшов із того боку. А люди — зразу язиками молоти.

Мішко хитає головою.

— На, випий, воно допомагає.

Юрай сьорбає гарячий відвар і дивиться у вогонь.

— Файно тут у тебе, Мішку. Ти їм усе розтовмач, вони тобі повірять. Кажуть, люди тебе поважають. Скажи, що вона була чесна й вірна дружина...

Дим щипає в очі, і по Юраєвих щоках котяться сльози; ніс якось дивно загострився.

— Тілько я, я один знаю, яка вона! Ех, Мішку! Я б і нині' поїхав до Америки, а гроші залишив би їй...

— Випий усе нараз,— примушує його Мішко.— То тебе зогріє!

На лобі в Гордувала виступає рясний піт, його огортає приємна слабість.

— Я міг би стілько всього розповісти про Америку, Мішку,— каже він. — Багато вже позабував, але зажди, я пригадаю...

Мішко мовчки підкладає у вогонь дров; Гордубал часто дихає й бурмоче щось крізь сон. Дощ перестав, і тільки зі смерек за колибою падають важкі краплі; але туман клубочиться й далі. Вряди-годи мукає віл, і Чувай біжить подивитися, чи з чередою все гаразд.

Мішко відчуває на своїй спині Гордубалів погляд. Юрай уже кілька хвилин не спить і дивиться на нього запалими очима.

— Мішку! — хрипить він.— Скажи, чи сміє чоловік сам укоротити собі віку?

— Га?

— Чи сміє чоловік сам накласти на себе руки, питаю.

— А для чого?

— Аби врятуватися від власних думок. Бо є такі думки, Мішку... ну, якісь наче не твої. Ти думаєш, приміром, що вона збрехала, що не була в сусідки...— В кутиках Юраєвих уст залягає гірка складка.— Мішку,— хрипить він,— як мені їх позбутися?

Мішко зосереджено мовчить.

— Ну, то не так легко. Обдумай усе до кінця.

— А якщо в кінці... тілько кінець? Чи може потім чоловік сам зробити собі кінець?

— Не треба,— повільно мовить Мішко.— Нащо? Ти й так помреш.

— А... скоро?

— Коли хочеш знати — скоро.

Мішко підводиться й виходить з колиби.

— А тепер спи,— обертається він з порога й зникає, наче розтає в тумані.

Гордубал силкується встати. Хвалити бога, йому вже ліпше, тільки голова чогось не тримається на в'язах і тіло якесь дивне, обм'якле — наче ганчір'яне.

Похитуючись, Юрай виходить з колиби. Довкола все тоне в тумані, нічого не видно, тільки чути дзенькіт дзвіночків; тисячі волів пасуться в хмарах і подзенькують дзвіночками. Юрай бреде, не знаючи куди. "Я мушу вернутися додому",— думає він і ледве дибає. Іде й не знає куди — вгору чи вниз; певно, вниз, бо в нього таке відчуття, ніби він падає, а може, він весь час дереться на гору, бо йти неймовірно важко, і він насилу дихає. Ет, один біс, аби тільки додому! І Юрай Гордубал занурюється в хмари.

XXIV

Гафія знайшла його в хліві. Корови неспокійно мукали, і Полана послала її подивитись, що там таке. Юрай лежав на соломі й харчав.

І вже не опирався, коли Полана відвела його до кімнати, тільки спробував звести брови,— певно, від подиву. Вона роздягла його й поклала в ліжко.

— Може, тобі щось дати?

— Ні,— промимрив він і знову поринув у сон. Йому щось снилося, а його розбудили. Але що то йому верзлося? Герич в Америці не був, Полана все переплутала, доведеться починати все з самого початку. Якби тільки не давило так на груди. Мабуть, це той псшце Чувай улігся йому на груди й спить. Юрай тремтячою рукою гладить свої волохаті груди: "Спи, спи, кудлатий. Як у тебе б'ється сердечко! Ах, ти, лотре, який ти тяжкий!"

Гордубал на хвилину задрімав, а коли знову розплющив очі, то побачив, що Полана стоїть на порозі й пильно дивиться на нього.

— Ну, як тобі, Юраю?

— Вже ліпше, душко...

Він боявся говорити далі, щоб усе довкола знов не обернулося на його комірчину в Джонстауні. Бо тут справді все як дома: мальована скриня, дубовий стіл, дубові стільці.. В Гордубала радісно забилося серце: "Нарешті я вернувся додому! Боже, яка довга була дорога — чотирнадцять днів на ловердеці і в поїзді — все тіло наче поламане. Але ворушитися не можна, а то все знову щезне; радше заплющити очі й знати тілько, що я вже вдома, вдома..."

А потім усе знов перемішалося: майнери в Джонстау-ні, Гарчар б'є Гордубала; Юрай тікає штольнею, ухиляється, хапається руками за

драбину й дереться нагору; а згори падає кліть, вона розіб'є йому голову, от-от розіб'є, й Гордубал прокидається від власного зойку. Ні, радше не спати; широко розплющеними очима Юрай розглядає меблі в кімнаті. Тут ліпше. Гордубал водить пальцем у повітрі й розповідає Мішкові про Америку. "Мене, брате, весь час посилали на найтяжчу роботу, тільки крикнуть: "Еллоу, Гордубал!" — і я вже йду. А одного разу засипало штольню, й навіть теслярі не хотіли туди лізти. Двадцять доларів заробив я тоді, сам інженер потис мені руку, отак, Мішку, взяв і потис..."

А зараз Гордубалові здається, що він спускається в кліті в шахту, весь час падає вниз. У кліті сидять опасиста єврейка, якийсь дідок і суворо дивляться на нього. "Сто вісімдесят один, сто вісімдесят два, сто вісімдесят три,— рахує Юрай і кричить: —Досить, досить! Далі вже нема куди! Вже дно шахти!" Але кліть мчить усе глибше й глибше, спека така, що не продихнеш, ці свині, видно, їдуть аж у самісіньке пекло. Юраєві здається, що він от-от задихнеться, і раптом прокидається.

Світає. На дверях стоїть Полана й пильно дивиться на нього.

— Мені вже легше,— мимрить Гордубал, і погляд його теплішає.— Не сердься, Полано, я скоро встану.

— Лежи, лежи,— каже Полана й підходить ближче.— Тебе щось болить?

— Ні, не болить. В Америці зі мною теж якось таке було. Лікар казав — флу 3. Флу. Через два дні я буду здоровий, як риба. Завтра встану, душко. Завдав тобі трохи клопоту, га?

— Може, ти чогось хочеш?

Гордубал крутить головою.

— Мені вже зовсім добре. Тілько... якби водиці з відра; та я й сам зможу...

— Зараз принесу.

І Полана виходить.

Гордубал підмощує собі під спину подушки й поправляє на грудях сорочку. "Хай Подана не бачить мене таким розхристаним,— думає він.— Якби ще можна було вмитися і поголитися! Подана зараз принесе воду. Може, й на ліжко сяде, поки я буду пити.— Юрай посувається, щоб їй було де сісти, й чекає.— Певно, забула про мене. В бідолахи стільки роботи... Хоч би Штефан повернувся! Скажу їй, як прийде: "А що, Подано, може, хай би вернувся Манья?"

До кімнати входить Гафія й несе кухоль води, несе його так обережно, що аж язичка вистромила.

— Дякую, Гафіє,— зітхає Гордубал.— А що, вуйка Штефана нема?

— Нема.

— А що робить мамка?

— Стоїть на подвір'ї.

Гордубал не знає вже, що й сказати, навіть про воду забув.

— Ну, йди собі,— мимрить він, і Гафія вискакує за двері.

Юрай лежить тихо й наслухає. Коні в стайні стукають копитами.

"Чи напоїла їх Подана? Ні, зараз, вона, певно, дає їсти свиням, бо чути аж сюди, як вони задоволено порохкують. Скілько накрутиться за день бідолаха! — дивується Гордубал.— Треба би повернути Штефана; поїду в Рибари й скажу йому: "Ану, неробо, марш до коней! Подана сама не годна всьому дати ради". Пополудні й поїду",— думає Юрай. Перед очима в нього пливуть темні кола, і все щезає.

Двері прочиняє Гафія, хвилинку мнеться біля порога, а тоді знову зникає.

— Спить,— шепоче вона матері.

Подана мовчки стоїть посеред подвір'я й зосереджено думає про щось своє.

Ополудні Гафія знов навшпиньки заходить до кімнати. Гордубал лежить, заклавши руки за голову, й дивиться в стелю.

— Мамка прислала спитати, може, ви чогось хочете? — раптом одним духом випалює дочка.

— Я гадаю, Подано,— каже Юрай,— що Штефан міг би знов повернутися до нас.

Гафія здивовано розтуляє рот.

— А як вам, уже легше?

— Красненько дякую, легше.

Гафія вибігає.

— Каже, що йому вже легше! — доповідає вона Подані.

— Зовсім добре?

Дівча невпевнено знизує плечима.

А пополудні в дворі стало тихо, хоч мак сій. Гафія не знає, що їй робити. Мама веліла сидіти дома, може, газда 'чогось попросить. Гафія грається на призьбі з лялькою, яку їй вирізав Штефан.

— Нікуди мені ані руш! — наказує вона ляльці.— Газда лежить, і ти мусиш стерегти двір. І не плач, бо відлупцюю.

Гафія йде навшпиньки подивитись, що діється в кімнаті. Гордубал сидить на ліжку й похитує головою.

— Що робить мамка, Гафіє?

— Кудись пішла.

Гордубал киває головою.

— Скажи їй, хай вернеться Штефан. А жеребця він може забрати назад. Ти хотіла би мати кролів?

— Хотіла би.

— Я зроблю тобі клітку на кролі, таку, яка була в майнера Єнсена. Ех, Подано, в Америці стілько гарних речей... Я все зроблю.— Гордубал киває головою.— Я візьму тебе на гору, на полонину, Гафіє. Там є такий дивний зруб, навіть Мішко не знає, що там колись було. Іди, йди скажи мамці, що Штефан може вернутися до нас.

Гордубал відчуває якесь задоволення, лягає й заплющує очі. "Темно, ніби в штольні. Бух-бух — то хтось гупає молотом по скелі. А Штефан

посміхається,— мовляв, саме каміння. Атож, каміння. Зате ти, дурнику, не знаєш, що таке робота. По роботі судять про чоловіка. А які дрова в тебе, душко, на подвір'ї? Полінця гладенькі, одне в одне. А я, бувало, пні колов. Ото чоловіча робота — пні колоти. Або викопувати з-під землі каміння.— Гордубал задоволений.— Я доста потрудився, Подано, бігме, доста, та добре, все навіть дуже добре..." — І Юрай, склавши руки на грудях, спокійно засинає.

Прокинувся він уже за сутінків, які облягли його з усіх боків.

— Гафіє! — покликав він.— Гафіє, де Подана?

Тиша, тільки здалеку долинає дзеленчання дзвіночків; це з паші вертається череда. Гордубал підхопився з ліжка й починає натягувати штани, бо треба відчинити коровам ворота. Голова в нього йде обертом — певно, від лежання. Юрай навпомацки видибує надвір і розчиняє навстіж ворота. Якось чудно йому — він засапався, але хвалити бога, вже надворі. Дзенькіт дзвіночків наближається, розливається, мов ріка: здається, ніби все довкола виповнилося цим дзвоном дзвіночків на шиях у корів і телят. Юраю хочеться стати навколішки, бо він іще ніколи не чув такого великого й славного благовісту. Похитуючи головами, на подвір'я розмірено входять дві корівки з повними світлими вим'ями. Юрай спирається на ворота, і йому так добре, так спокійно, ніби під час молитви.

У ворота вбігає захекана Полана.

— Ти вже встав? — дивується вона.— А де Гафія?

— Так, устав,— виправдується Юрай.— Мені вже легше.

— Іди, йди, тобі ще треба полежати,— наполягає Полана.— На ранок ти будеш... зовсім здоровий.

— Як хочеш, душко, як хочеш,— слухняно й привітно озивається Гордубал.— Тут я тобі все одно тільки заважав би.

Він іще зачиняє ворота, защіпає гачок і поволі чалапає до будинку.

Коли йому нарешті принесли вечерю, він уже спав.

ЧАСТИНА ДРУГА 4 хвіртки. Староста йде просто до Полани й кладе їй на плече руку.

— Годі, газдине. Що з ним сталося? Куди його вдарили?

Подана вся аж труситься:

— Не... не... не знаю, я там не була, я не могла...

Староста пильно подивився на неї. Полана була бліда

й уся йапружена, мов струна; вона тільки примушувала себе метушитися по двору й голосити.

— А хто його бачив?

Полана у відповідь тільки губи стиснула. А в цей час до двору вже заходять жандарми й зачиняють хвіртку перед самісіньким носом у цікавих. їх двоє — старий товстун Гельнай, розхристаний і без рушниці, і Бігл, новий жандарм; новісінький мундир так і сяє на ньому, а сам він аж горить від запопадливості.

— Де він? — тихо питає Гельнай.

Полана показує на будинок і знову починає голосити.

"Американець" Горду бал лежить на ліжку й, здається, спить. Гельнай скинув каску й трохи збентежено витирає піт. Похмурий Герич стоїть на дверях. Тільки Бігл рішуче підходить до ліжка й нахиляється над небіжчиком.

— Гляньте ось сюди, на груди,— каже він.— Крові зовсім мало. Схоже, що його чимось закололи.

— Хтось із своїх! — бурчить староста.

Гельнай неквапливо обертається до нього.

— Що ви хочете цим сказати, Герич?

— Нічого,— хитає головою староста. "Сердешний Юрай",— зітхає він подумки.

Гельнай чухає потилицю.

— Дивіться, Карлічеку, тут розбита шибка!

Але Карлічек Бігл уже розстібає сорочку на грудях у небіжчика й заглядає під неї.

— Дивно,— цідить він крізь зуби,— рана явно не ножова. До того ж так мало крові...

— Подивіться на вікно, Бігл,— повторює Гельнай.— Це повинно вас зацікавити.

Бігл обертається до вікна. Воно зачинене, тільки в самому низу видушено шибку.

— Так! — зраділо вигукує він.— Отже, сюди... Тільки через цю дірку ніхто не пролізе, Гельнай. А от на склі подряпини від алмаза, тільки їх зроблено зсередини. Це цікаво!

Герич навшпиньки підходить до ліжка.

"Сердешний Юрай, як у нього загострився ніс! А очі заплющені, наче спить..."

Бігл обережно відчиняє вікно й визирає надвір.

— Так я й думав! — задоволено вигукує він.— Скалки з того боку, Гельнай.

Гельнай засопів.

— Отже, ви, старосто, вважаєте,— неквапливо мовить він,— що це зробив хтось із своїх, так? А де Штефан Манья? Щось я його тут не бачу.

— Він, напевно, дома, в Рибарах,— якось неохоче озивається староста.

Бігл тим часом нишпорить по всіх закутках.

— Усе на місці, ніщо не перекинуто, не розбито...

— Мені це не подобається, Карлічеку,— хитає головою Гельнай.

Бігл посміхається.

— Виглядає надто по-дурному, правда? Дайте мені трохи часу, і я все проясню. Я, Гельнай, люблю такі випадки.

Огрядний і поважний Гельнай викочується на подвір'я.

— Підійдіть-но сюди, Гордубалова. Хто був цієї ночі в хаті?

— Тілько я... і ось Гафія, донька.

— Де ви спали?

— В коморі, з Гафією...

— А надвірні двері були замкнені, так?

— Замкнені, з вашої ласки.

— А вранці... вони теж були замкнені? Хто їх відчинив?

— Я... коли почало розвиднятися.

— А хто перший побачив небіжчика?

Полана мовчить, міцно стиснувши губи.

— Де ваш наймит? — питає раптом Бігл.

— Дома, з вашої ласки, в Рибарах.

— А ви звідки це знаєте?

— Ну... я так думаю...

— Я вас не питаю, що ви думаєте. Звідки вам відомо, що він у Рибарах?

— Я... не знаю.

— Коли він був тут останній раз?

— Днів десять тому... Чоловік його вигнав.

— Коли ви бачили його востаннє?

— Десять днів тому.

— Брешете! — різко осікає її Бігл.— Ви бачилися з ним учора, ми все знаємо.

— Неправда! — злякано видихує Полана.

— Признайтеся, Гордубалова,— вмовляє її Гельнай.

— Ні... Так... Учора він перейняв мене...

— Де? — допитується Бігл.

— Не тут.

— А де?

Полана ховає очі:

— За селом.

— Що ви там робили? Ну, швидше!

Полана мовчить.

— Ви мали там з ним сходини? — знову втручається Гельнай.

— Ні, бог мені свідок, що ні! Він перейняв мене зненацька…

— Де? — доскіпується Бігл.

Полана зупиняє зацькований погляд на Гельнаї.

— Він перейняв мене зненацька… Спитав, коли йому можна прийти по свої речі. Тут у нього лишилося дещо з одежі… он там, у стайні.

— Виходить, газда вигнав його на зламану голову, так? А через що, скажіть?

— Вони посварилися.

— А коли він повинен був прийти по свої речі?

— Нині… Нині вранці.

— Ну й що, приходив?

— Ні, не приходив.

— Бо він був тут уночі! — не стримався Бігл.

— Ні, його тут не було! Він ночував удома!

— А ви звідки знаєте?

Полана кусає губи.

— Я не знаю.

— Ходімо, Гордубалова,— різко наказує їй Бігл.— Там, коло вбитого, ви розкажете нам багато більше.

Полана похитнулася.

— Дайте їй спокій,— гуде Василь Герич.— Вона вагітна.

Гельнай сидить на подвір'ї, дозволивши Біглові обшукати всю садибу. Той нишпорить, нишпорить, і очі в нього аж горять від запопадливості. Він обшукав стайню й хліви, обнюхав усе й тепер нишпорить навіть на горищі; весь ожив й аж сяє від задоволення.

"Ще тільки цього бракувало,— зітхає Гельнай,— з мене вистачить циганів і нагляду за громадським порядком... А Карлічек хай трохи потішиться".

З будинку виходить лікар і простує до помпи помити руки. Бігл уже тут і нетерпляче питає його:

— Ну що? Ну як?

— Все з'ясується під час розтину,— відповідає той.— Але, як на мене, його вбили якимсь цвяхом чи чимось подібним. Усього кілька краплин крові... Аж дивно...

Полана подає йому рушника.

— Дякую, газдине. Послухайте, а ваш чоловік часом нічим не хворів?

— Учора він лежав — мав гарячку.

— Ага. А ви чекаєте дитину, так?

Поланине лице заливає рум'янець.

— Аж навесні, ласкавий пане.

— Аж навесні, кажете? Ба ні, газдине, не навесні, а десь відразу ж по Новім році, наскільки я на цьому розуміюся.

Бігл пильно дивиться вслід Полані.

— От вам і мотив, Гельнай. Гордубал повернувся з Америки допіру в липні.

Гельнай невдоволено засопів.

— Гордубалова вважає, що це зробив хтось чужий. Мовляв, десь із тиждень тому її чоловік побився в корчмі й добряче відмолотив Феделеша Тезу. Розбив йому голову чи що. А Теза — відомий забіяка, він, мовляв, і помстився. От вам, Карлічеку, ще один поважний мотив.

Лікар теж дивиться Полані вслід і з жалем зітхає:

— Дуже шкода, що ви її заарештуєте і я не зможу прийняти в неї пологи. Тут мені вкрай рідко доводиться бувати при пологах — тутешні жінки народжують, як ті кішки... А в цієї пологи будуть, по-моєму, нелегкі.

— Чому?

— Бо вона стара й худа. їй років сорок, га?

— Ну що ви! — заперечує Гельнай.— Щонайбільше

тридцять. Так ви кажете, Гордубал перед смертю хворів? Як це можна визначити по мерцеві?

— Лікарська таємниця, Гельнай, але вам я її відкрию. Під ліжком був повний нічний горщик.

— А я й не помітив,— з заздрістю зітхнув Бігл.

— Ну, бувайте, панове,— сказав лікар, погойдуючись на носках черевиків.— А про день розтину ви дасте мені знати, гаразд?

— Піду ще раз огляну будинок,— пробурчав Бігл,— а тоді можна й до Рибарів.

— Що ви, Карлічеку, так уперто шукаєте? Ще якийсь мотив?

— Докази,— сухо відказав Бігл.— А також знаряддя злочину.

— Он як? Що ж,— зичу успіху.

Гельнай неквапливо підходить до плота й заводить розмову з сусідкою; він так довго щирить до неї зуби, що зрештою дістає ганчіркою по голові й — квіточку на згадку.

У кутку під дровітнею щулиться перелякана Гафія. Гельнай корчить їй гримасу й так грізно шкіриться, що Гафія спершу жахається, а потім починає його перекривляти.

Коли трохи перегодя звідкись із-за стодоли вигулькнув Бігл, Гафія вже сиділа в Гейнала на колінах і розповідала, що в неї буде клітка на кролі.

— Нічого не знайшов! — з прикрістю зітхає Бігл.— Але я ще сюди повернуся. Такого не може бути, щоб я... Ви сказали Геричеві, щоб він приготував нам воза до Рибарів?

— Уже чекає,— відповів Гельнай і, легко плеснувши Гафію по задку, відпустив її.

— Ну й що ви, Гельнай, про все це думаєте?

— Знаєте, Бігл,— поважно відповідає Гельнай,— я взагалі не збираюся про це щось думати. За двадцять п'ять років я ситий цим по зав'язку. Мені це вже остобісіло.

— Воно то так, але вбивство — не жарт,— авторитетно вирікає Бігл.

— Ще б пак, Карлічеку,— погоджується з ним Гельнай, киваючи головою.— Тільки, знаєте, вбивство на селі... тут потрібний зовсім інший підхід. Ви людина міська й бачите все цілком інакше. Якби це було вбивство з метою грабунку, то я, хай йому біс, ходив би скрізь і винюхував, як і ви. Але вбивство в родині... Скажу вам: я нітрохи не дивуюся, що Гордубала вбили.

— А то чому?

— Бо таку вже нещасливу він мав долю. Це було написано в нього на носі, голубчику.

— Дідька лисого було написано!—посміхнувся Бігл.— У його постелі спав молодий наймит, ото й уся його доля. В цій історії все настільки ясно, любий Гельнай, що...

— Ну що ви, Карлічеку, родинні вбивства ніколи не бувають ясні,— невдоволено перериває його Гельнай.— Та ви ще й самі в цьому пересвідчитеся. Вбити заради грошей — справа ясна,— раз-два — і нема

людини. Але щоб тижнями носити це в собі, дні й ночі обдумувати до найменшої подробиці — по-моєму, Бігл, це все одно, що зазирнути в пекло. Вам усе ясно, бо ви тут новачок; а я знав їх усіх, Карлічеку, всіх трьох... Та чого тут довго розводитись — їдьмо до Рибарів!

III

— Штефан дома?

— Нема, пішов до міста.

Бігл відштовхує Міхала Манью і кидається до хати. Гельнай тим часом заводить зі старим Маньєю і Міхаєм розмову про погоду, про зайців і закидає їм, що в них на дорогу тече гноївка.

Бігл вертається, за ним — Штефан, блідий, упирається, весь у сіні.

— Чому ви збрехали, що його нема дома? — напускається Бігл на Міхая.

— Рано він сказав, що піде до міста,— мимрить Мі-хай.— Хіба я його стережу чи що?

— А він тим часом сховався в сіні! Чому ви там сховалися?

— Я не ховався,— нахмурившись, відповідає Ште-, фан.— Чого б я мав ховатись? Я спав.

— Певно, не виспалися вночі, га?

— Виспався. Чого б я мав не виспатися?

— То чому ви спали аж досі?

— Бо... немаю що тут робити. Я доволі наробився по наймах.

— Учора він працював, ласкавий пане, цілісінький день орав поле,— квапливо заступається за сина старий Манья.

— Я вас не питаю! — уриває його Бігл.— Ідіть до хати, швидко, і ви, Міхаю, теж.

— Ох-хо-хо,— зітхає Гельнай.— Ну, що ви, Штефане, скажете на те, що сталося з Гордубалом?

— Я його не вбивав! — вихоплюється в Штефана.

— То ви вже знаєте, що його вбито? — переможно вигукує Бігл.— А хто вам сказав?

— Ніхто. Просто коли я побачив жандармів, то зразу здогадався: напевно, щось сталося з Гордубалом.

— А чому акурат з Гордубалом?

— Бо... бо ми з ним посварилися.— Штефан зціплює зуби й стискає кулаки.— Вигнав мене з дому, пес такий!

Бігл трохи розчарований.

— Отже, Манья, ви зізнаєтесь, що розсталися з Гордубалом у сварці?

Штефан злісно блискає зубами.

— То відомо всім.

— І ви хотіли йому відомстити?

Штефан люто пирхає.

— Якби я його десь зустрів... не знаю, що б я з ним зробив!

Бігл на хвилинку замислюється: Штефана голими руками не візьмеш!

— Де ви були минулої ночі? — раптом б'є він навідліг.

— Дома був, тут. Я спав.

— Ми це ще перевіримо. Хтось може підтвердити ваші слова?

— Може. Міхай... Дюла... наш старий... Запитайтеся їх.

— Обійдуся й без ваших порад,— обриває його Бігл.— Учора пополудні ви розмовляли з Гордубало-вою. Про що?

— Не говорив я з нею,— рішуче й категорично заперечує Штефан.— Я й на очі не бачив її.

— Брешете! Вона сама призналася, що мала з вами сходини... й що ви її питали, коли можна прийти по свої речі...

— Я не бачив її вже десять днів,— наполягає на своєму Штефан.— Як пішов від них, так більше й не був у Кривому і не бачив газдині.

Бігл лютує:

— Ну постривайте, я вас таки припру до стіни! Ану, ходім покажете, де ви спали вночі.

Штефан знизує плечима й веде Бігла до хати. Гельнай стукає у віконце:

— Агов, діду, а вийдіть-но сюди!

Старий Манья видибує надвір і недовірливо кліпає очима.

— Що сталося, шановний пане?

Гельнай махає рукою:

— Та вночі побили Гордубала, добре розмалювали йому пику. Послухайте, діду, це часом не вашого Штефана робота?

Старий хитає головою.

— О, то вже ні, з вашої ласки. Штефан такого не міг, бо він був удома й спав. Гей, Міхаю, ходи-но сюди! Скажи шановному панові жандармові, де був Штефан минулої ночі?

Міхай на мить замислюється, а потім неквапливо відповідає:

— А де ж йому бути? Спав нагорі — зі мною й Дю-лою.

— Так, так,— киває головою Гельнай,— я так і думав. А Гордубала не любили в селі, га? Вернувся багачем з Америки, а сусідів так ні разу й не почастував.

Старий Манья здіймає руки.

— Ще й яким багачем! На шиї носить капшук із самими доларами...

— Ви їх бачили?

— Бачив, аякже. Гордубал приїздив сюди купувати садибу й показував гроші. Більше як сімсот доларів, з вашої ласки. А що в селі

його не любили, то таки правда. Коли хочете знати, ласкавий пане, то гордій приятелів не має.

Гельнай повагом притакує.

— А чого то у вас, Манья, так двері поколоті?

— Та то від шила, яким плетуть кошики. Цілий рік воно стирчить тут.

— А покажіть-но мені, як воно виглядає,— цікавить" ся Гельнай.— Я й не здогадувався, що кошики плетуть шилом.

— З вашої ласки, лозу перекидають шилом, ось так.— І старий показує рукою в повітрі.— Ще вчора те шило було тут,— сердиться він.— Ти не знаєш, Міхаю, куди воно поділося?

— Та нехай,— байдуже махає Гельнай рукою.— Колись буду їхати мимо, то заверну до вас і побачу. А от та гноївка, Манья, не сміє витікати на дорогу. Дорога державна.

— Даруйте, шановний пане. Як будемо вивозити гній на поле, то вивеземо й гноївку...

— Треба, щоб у вас була справжня яма, цементована. Певно, грошей на все не стає, га?

— Ох, ще й як не стає! — хихикає старий.— Треба би поставити нову стодолу... Але з Міхаєм ні в тин, ні в ворота. В Штефана більше кебети до господарки. З нього вийшов би добрий газда!

З поля вертається Дюла. Везе на возі оберемок сіна, але гармидеру наробив такого, наче грім гримить.

— Підійди-но сюди, сину,— по-батьківському кличе його Гельнай.— Задля порядку допитаю й тебе. Де був сьогодні вночі Штефан?

Дюла розтулив рота, запитально подивився на батька й на Міхая; але ніхто з них навіть не кліпнув.

— Тут був,— мимрить Дюла.— Зі мною й з Міхаєм спав на горищі.

— Молодець! — похвалив його Гельнай.— Може, підеш служити в кавалерію?

Підліток блиснув зубами:

— А піду!

З хати виходить Бігл і тихо лається:

— Ходіть сюди, Гельнай. Штефан дістав від мене кілька разів по писку, і я замкнув його в хаті.

— Того вам не слід було робити,— докоряє йому Гельнай.— Зазіхання на свободу особи і так далі.

Бігл зневажливо посміхається:

— Чхати я хотів на свободу його особи. Гірше те, що я нічого не знайшов. А як ви?

— Стопроцентне алібі, Карлічеку: цілу ніч спав на сіні, як слухняний хлопчик.

— Брешуть! — сердито вигукнув Бігл.

— Ну звичайно, брешуть. То в них, колего, вже в крові.

— На суді вони заспівають іншої! — лютує Бігл.

— О, ви їх ще не знаєте! Вони або відмовляться свідчити, або ж удадуться до кривоприсяги. Ніби нічого й не було. В селі, Карлічеку, це щось на зразок народного звичаю.

— То що ж мені робити? — хмуриться Бігл.— Як ви гадаєте, Гельнай, може, нам слід негайно заарештувати Штефана, га? Ручаюся власною головою, що це його робота.

Гельнай згідно киває.

— Я теж не сумніваюсь. Але будьте обережні, Бігл...— Він не докінчив, бо в цю мить десь слабо дзенькнуло скло.

— Стій! — закричав Бігл і кинувся за ріг хати. Гельнай не кваплячись подався слідом за ним і побачив, що на землі борюкаються двоє. Зрештою Бігл опинився зверху.

— Давайте я вам його потримаю, Карлічеку,— запропонував Гельнай.

Бігл підвівся і підняв Штефана, боляче вивернувши йому руку.

— Ану, ворушися! — просичав він, віддихуючись.— Я тобі покажу, як тікати!

Штефан скривився від болю.

— Пустіть,— прохрипів він.— Я... я хотів тільки до Кривого... по свої речі...

Дюла кинувся до жандармів.

— Пустіть його! — закричав він.^— Пустіть, а то... я...

Гельнай узяв його за плече.

— Спокійно, хлопче, спокійно. А ви, Міхаю, не втручайтеся не в своє діло. Штефане Манья, іменем закону ви заарештовані. А тепер уперед, йолопе!

Штефана Манью везуть до міста; його вже не везе жеребець, високо задерши голову, але люди все ж таки зупиняються й оглядаються. З обох боків — жандарми з рушницями між коліньми, а Штефан — посередині; капелюх збитий, як завжди, на потилицю, і він не роздивляється по рівнині: отам — річка, он пасуться коні, а в очереті блищить болото; Штефан мовчки втупився в руду потилицю візника...

Гельнай розстібає мундир і починає з ним дружню розмову. Про Гордувала — ані словечка, тільки про господарство, про садибу в Рибарах, про коней. Штефан спершу відповідає знехотя, але поступово розбалакується.

— Так, славний був жеребець, даремно газда його продав, невідомо кому й нащо. Вісім тисяч можна було за нього взяти, продати на кінний завод, але перед тим

треба було пустити його на ту чорну лошицю... Ех, пане, хотів би я на них подивитися! — В Маньї спалахують очі.— І такого жеребця газда продав! Гріх та й тільки. Коня треба було продати або кобилу з лошам, але не жеребця....

Штефан так розхвилювався, що аж піна виступила в кутиках його уст. А Бігл з прикрістю думає про те, що з заарештованим отак розмовляти не годиться, хіба що цілком офіційно.

— Ех, пане,— каже Штефан скоріше сам до себе,— якби нас зараз віз той жеребець... я сам узяв би в руки віжки... Ото прокаталися б ми з вами!

IV

— Дивіться, Гельнай— сказав увечері Бігл.— Це зробив хтось із своїх. Скло видушено зсередини, щоб скидалося на крадіжку зі зломом. Дверима потрапити до будинку він не міг — двері були на засуві. Отже, вбивця дістався туди ще звечора...

— Ні,— заперечив Гельнай.— Гафія сказала мені, що вуйко Штефан у них увечері не був.

— Гаразд. Тоді, виходить, його впустив уночі хтось із домашніх; але в такому разі це знов-таки не міг зробити хтось сторонній. Штефан п'ять років тут наймитував. Ціле село знає, що весь той час він перебував з Гор-дубаловою в любовному зв'язку...

— Зачекайте, по-перше, тільки чотири роки. Перший раз до цього між ними дійшлося в стодолі на соломі. Потому господиня приходила до нього щоночі до стайні. Я, Карлічеку, вивідав усе в Гафії.

— Щось та ваша Гафія забагато знає,— посміхнувся Бігл.

— Так, погодився з ним Гельнай,— усі сільські діти такі...

— Тепер далі: Горду балова вагітна і, зрозуміла річ, від Штефана, бо "американець" Гордубал повернувся тільки в липні. Вона знала, що все викриється й що Гордубал ні з ким не захоче її ділити...

Гельнай похитав головою.

— Гадаю, що це не так, Бігл. Він спав у хліві, а вона — на горищі або в коморі. Я вивідав у сусідки.

— ...Але вона й далі ходила до наймита.

— Якраз цього я не можу стверджувати,— замислено мовив Гельнай. — Гафія думає, що не'ходила. Щоправда, останніми днями Полана часто зникала з дому. Сусідка бачила, що вона бігала кудись за село.

— Ну, знаєте! — здивувався Бігл.— Ви назбирали стільки різних пліток... як стара дама! А я хочу логічно вибудувати картину.

— Он як? А чи не краще було б, Карлічеку, щоб ви робили це мовчки?

— Ні, я хочу поміркувати вголос. Отже, той тюхтій Гордубал так довіряв Штефанові, що навіть заручив з ним малолітню Гафію. Погодьтеся, Гельнай: це ж справжнє середньовіччя — заручати дітей!

Гельнай знизав плечима.

— Але потім Гордубал, видно, якось здогадався, що жінка наставляє йому роги, і вигнав Штефана.

Гельнай невдоволено засопів.

— Що ви мені розказуєте, Бігл! Спершу Штефан пішов від Гордубалів, а вже потому газда заручив його з Гафією. Спитайте в перщої-ліпшої баби на селі.

Бігл збентежено почухав потилицю:

— То як же, по-вашому, все це пов'язати?

— Не знаю, Карлічеку. Я не складаю... як ви це називаєте? — логічної картини. Сталася родинна трагедія, і цей випадок для мене поки що не ясний. Та він і не може бути ясним. Ви неодружений, Бігл, у цьому й уся штука.

— Але ж тут усе ясно, Гельнай, як двічі по два: Полана хоче здихатися чоловіка; Штефан не від того, щоб пристати до неї й посісти її господарство. Вони змовляються — і по всьому. Вчора Полана збігала по Штефана...

Гельнай похитав головою.

— Знову не те. Мені Гафія сказала, що вчора посилав її сам Гордубал: "Іди приведи Штефана, я дозволяю йому повернутися". А зрештою, що мені до цього? Послухайте, Бігл: у небіжчика часом не було на шиї капшука з грішми?

Бігл здивувався:

— Якого капшука? Ні, наче не було.

— От бачите! — зрадів Гельнай.— А в тому капшуку, кажуть, лежало понад сімсот доларів. Пошукайте їх, Карлічеку.

— Ви думаєте... це вбивство з метою грабунку?

— Я нічого не думаю, але гроші щезли. Старий Манья якось бачив їх у Гордубала. А Маньйм треба грошей на нову стодолу...

Бігл тихо свиснув.

— Он як! Виходить, справжній мотив — гроші?

— Цілком можливо,— кивнув головою Гельнай.— Здебільшого так воно й буває. Або помста, Бігл. Це теж мотив поважний. Гордубал викинув Штефана через пліт у кропиву. За таке, Карлічеку, в селі квитаються ножем. Можете вибирати, який мотив вам більше до вподоби.

— Навіщо ви мені це говорите? — насупився Бігл.

— Ну, просто хочу допомогти вам вибудувати логічну картину,— невинно відповів Гельнай.— А ще можливо, що Манья вбив його через жеребця.

— Ну, це вже зовсім дурниця!

— Саме так. У родинних справах часто якраз і вбивають через звичайнісіньку дурницю, любий мій.

Бігл ображено мовчав.

— Не сердьтеся, Карлічеку,— промимрив Гельнай.— А я вам за те розкажу, чим убили Гордубала. Шилом, яким плетуть кошики.

— А ви звідки знаєте?

— Бо вчора в Маньї десь пропало шило. Шукайте його, Бігл.

— А як воно хоч виглядає?

— Не знаю. Думаю, звичайнісіньке шило, тільки велике. Це все, що мені відомо,— закінчив Гельнай і заходився ретельно вичищати свою люльку.— Хіба ще те, що Маньї збираються вивозити на поле гній. 5 най. — їм щкода викинути якусь річ, навіть якщо це й corpus delicti '. Вони

думають собі, що колись це може ще знадобитися...— Гельнай сердито сплюнув.— Скнари!

— Гордубалова запевняла, що цей алмаз лежав там у них давно, ще до від'їзду чоловіка до Америки. Але скляр Фаркаш згадав, що Штефан купив його в нього з місяць тому.

Гельнай свиснув.

— З місяць тому? От бачите, Бігл, які дива: вони задумали це ще місяць тому. Вбити когось зопалу, мабуть, зміг би й я; але щоб отак продумано... А ті долари ви так і не знайшли?

— Ні. Але там, у коморі, крім того алмаза, я знайшов ще електричного ліхтарика. Тепер з'ясовую, де й коли Штефан його купив. Теж речовий доказ, га? По-моєму, доказів уже цілком достатньо, щоб начальство видало ордер на арешт і тієї жінки. Однак воно вимагає, щоб ми пошукали ще якісь солідні докази...

Гельнай засовався на стільці.

— Знаєте, Карлічеку... я теж дещо вивідав. Штефа-нів швагер, якийсь Янош, розповідав, буцімто десь із тиждень тому Штефан прийшов до нього в поле й сказав: "Послухай, Яноше, ти міг би добре заробити, якби захотів, ну, приміром, пару волів. Ти сам міг би вибрати їх собі на торговиці, але за це тобі треба порішити Юрая Гордубала".

— Здорово! — вражено вигукнув Бігл.— А Янош що йому на те?

— "Іди ти знаєш куди! — начебто обурився той.— Звідки в тебе такі гроші, Штефане?" — "У мене їх нема, зате вони є в моєї газдині, ми домовилися з нею побратись, як тільки здихаємось Гордубала".

— Ну, нарешті! — глибоко зітхнув Бігл.— Виходить, вони обоє в цьому замішані.

Гельнай кивнув головою.

І в цю хвилину вийшов лікар. Він нарешті закінчив розтин трупа й дріботить своїми коротенькими ніжками, роздивляючись на всі боки короткозорими очима.

— Пане докторе! — гукає його Гельнай.— Чи не бу— 6 дете такі ласкаві й не зупинитесь біля нас на хвилинку?

— А! — коротко озивається лікар.— Чого ж, можна. Налийте мені сливовиці. Він, бідолаха, вже трохи тхнув. Робота не з приємних. Ох-хо-хо,— зітхає він і, вихиливши чарку, ставить її на стіл. А ви знаєте, панове, що його вбили вже мертвого?

Бігл витріщив очі:

— Тобто як?

— Ну, майже мертвого. Він уже доходив. Коматозний стан. Запалення легенів у найгострішій формі. Права легеня вся набрякла гноєм і жовта, як печінка../ Він не дотяг би й до ранку.

— Отже, вбивство було надаремне? — повільно запитав Гельнай.

— Так. А, крім того, на аорті розширення завбільшки з кулак. Навіть якби не було запалення легенів, то вистачило б невеликого хвилювання — і кінець. Сердешний!

Обидва жандарми пригнічено мовчать. Нарешті Бігл, відкашлявшись, питає:

— І яка ж усе-таки причина смерті, пане докторе?

— Вбивство, звичайно. Прокол лівого шлуночка серця. Та оскільки наставала вже агонія, то крові витекло зовсім мало.

— А чим, по-вашому...

— Не знаю. Цвяхом, шилом, голкою, якою шиють мішки — одне слово, якимсь тонким шпичастим металевим предметом завдовжки близько десяти сантиметрів, круглого перерізу... З вас вистачить?

Гельнай розгублено крутить склянку в товстих пальцях.

— А скажіть, пане докторе... чи не можна було б визнати, що... що Гордубал помер на запалення легенів? Бачите, якщо вже він однаково мусив умерти... то чи варто здіймати такий гармидер?..

— Е ні, так не піде, Гельнай! — обурюється Бігл.— Хоч як там було, а це все ж таки вбивство!

Лікар блиснув окулярами.

— Мені було б дуже шкода, панове. Вельми цікавий випадок. Рідко доводиться бачити вбивство голкою або чимось подібним. Серце вбитого я заспиртую й відішлю,— він весь аж просяяв,— одному відомому експертові. Ви одержите авторитетний висновок, панове. Нічого не вдієш — це вбивство, так каже закон. Але яке воно безглузде, боже мій!

— Ну що ж,— промимрив Гельнай.— Ач один осел вважає, що тут усе цілком ясно!..

В а р о ш — місто (угор.).

2

Палах — очерет (угор).

3

Flue — грип (англ.).

4

— Юрая4 Гордувала вбили!

Староста Герич швидко натягує сорочку.

— Біжи, хлопче, до жандармів,— квапливо велить він.— Скажи, щоб ішли до Гордубалів.

Горду баловим подвір'ям, заламуючи руки, бігає Полана.

— Ой, боже ж мій, боже! — голосить вона.— Хто ж то таке міг зробити? Убили газду, вбили!

Перелякана Гафія забилася в куток; через тин у двір заглядають сусідки, кілька чоловіків юрмиться біля

5

Гельнай і Бігл сидять за склянкою вина й чекають, коли лікар закінчить розтин трупа.

— А де ви знайшли той алмаз для різання скла, Бігл?

— У коморі в Гордубалів. Ну, що ви на те скажете?

— Отакі вони всі, селюки,— обурено зітхає Гель-

6

Речовяй доказ злочину (латин.).

VI

Але слоїк з Гордубаловим серцем тріснув дорогою, весь спирт витік, і до лабораторії вченого мужа серце Юрая Горду бала прибуло в дуже поганому стані.

— Що це вони знов мені прислали? — розсердився експерт, сивоголовий пан.— Що написано в супроводі? Що виявлено колоту рану? Ох, ці мені сільські доктори! — Авторитет зітхнув, здалеку дивлячись на серце Юрая Гордубала.— Пишіть: "Колота рана виключається — отвір надто маленький... Серцевий м'яз прострелено з вогнепальної зброї малого калібру... найімовірніше, з монтекристо". І заберіть це вже геть!

— Нарешті прийшов висновок із Праги,— привітав Гельнай Бігла, який повернувся з Рибарів.— Щоб ви знали, Карлічеку: Гордубала не заколото — його застрелено з монтекристо. Отак!

У Бігла й руки опустилися, коли він почув це.

— А що на те каже наш пан доктор?

— А що йому казати? Лається. Хіба ж ви його не знаєте? І каже, що наполягає на своєму. Отже, монтекристо. Кулю хоч і не знайшли, та нічого не вдієш. Шукайте того, в кого є монтекристо.

Бігл пошпурив у куток свою каску.

— Я цього так не залишу, Гельнай,— погрозив він.— Я нікому не дозволю заплутувати цю справу. Святий боже, все було вже майже закінчено, все сходилося — і ось маєш! Хіба можна з цим іти до суду?.. Де ми, чоловіче, візьмемо монтекристо?

Гельнай знизує плечима.

— От бачите, а все це тому, що ви не дозволили сердешному Гордубалові спокійно померти на запалення легенів. Це на вашому сумлінні й на сумлінні доктора.

Розлючений Бігл сідає ца стілець.

— Цей висновок, Гельнай, зіпсував мені всю радість. Найбільшу радість, яку я будь-коли відчував у житті.

— А точніше?

— Я знайшов долари. Сім сотень з лишком. І з капшуком. Вони лежали за бантиною на горищі в Риба-рах.

Приголомшений Гельнай виймає з рота люльку.

— Ну, це вже щось, Карлічеку,— схвально каже він.

— Але довелося добряче попошукати.— Бігл переводить подих.— Знаєте, як довго я шукав у Рибарах? Я підрахував: щонайменше сорок шість годин! Жодне стебельце соломи не лишилося неперевернене. Тепер Штефана не врятує ніяке алібі. Як ви гадаєте, Гельнай: для присяжних цього вистачить? Гроші знайшлися, алмаз, якого купив

Штефан,— теж непоганий доказ, а крім того, є суперечності в свідченнях. Отже, цей мотив прийнятний цілком.

— Чотири мотиви,— уточнює Гельнай.

Бігл махає рукою.

— Ну що ви, які там чотири! Це було звичайнісіньке, просте, мерзенне вбивство заради грошей. Я вам розповім, як усе сталося. Гордубал-знав, що Манья — коханець його жінки, й боявся його. Через те він носив свої долари на шиї, чере те заручив Манью з Гафією, через те врешті вигнав його, а сам зачинявся в хліві. Цілком ясний випадок, Гельнай.

Гельнай замислено кліпає Очима,

— А я весь час вертаюся думкою до коней. Штефан любив коней. Він, кажуть, тільки й говорив, що про те, якби прикупити лук, щоб розводити там коней. А тут якраз продавався шмат рівнини поруч з Гордубаловими луками. Манья, певно, хотів, щоб Гордубал його купив, а той уперся й гроші носив за пазухою... Я б нітрохи не здивувався, Карлічеку, якби це виявилося справжнім мотивом.

— Хоч києм, хоч палицею, а все одно виходить, що через гроші. Тільки не з любові до Полани — це напевно.

— Хтозна...

— Ні. Ви, Гельнай, старий жандарм і знаєте село, а я молодий і трохи знаюся на жінках, хай йому біс! Я ба-

юз

чив цю Подану: негарна, кістлява тітка та ще й стара до всього; щоправда, зв'язок у них таки був... Але я гадаю, що це коштувало їй немалих грошей. За неї, Гельнай, Гордубал не дав би себе вбити, заради неї Штефан не вбивав би. А от заради грошей — поза всяким сумнівом. Гордубал був сільський скупар. Полані кортіло якомога швидше заволодіти його спадком, аби мати за що утримувати любаса, а Штефан був дуже ласий до грошей — от вам і вся історія. Тут не було й натяку на любов, можете мені повірити, Гельнай.— Бігл ляснув пальцями.— То брудна історія, друже мій, зате ясна, як білий день.

— Систематизовано непогано,— похвалив його старий Гельнай.— Не згірш, як у пана прокурора. У вас все виходить так просто...

Обличчя полещеного Бігла розпливається в усмішці.

— ...Але, по-моєму, Карлічеку, було б іще простіше, якби Юрая Горд у бала забрав до себе сам господь. Запалення легенів — і амінь. А вдова по якімсь часі побралася б з наймитом, у них народилося б дитя. Але вам, Бігл, така проста версія не до вподоби.

— Ні. Мені до вподоби дошукуватись істини. Це, Гельнай, заняття, гідне справжнього чоловіка.

Гельнай замислено кліпає очима.

— А ви певні, Карлічеку, що знайшли її, ту істину?

— Мені б іще тільки знайти оте шило...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

— Судовий розгляд справи Штефана Маньї, двадця-тишестирічного наймита, неодруженого, віровизнання реформатського; і Полани Гордубалової, уродженої Дурколової, вдови тридцяти одного року,

віровизнання греко-католицького, обвинувачених як співучасників у зловмисному вбивстві Юрая Гордубала, газди села Кривого, оголошується відкритим.

Обвинувачений, устаньте. Ви щойно вислухали обвинувальний акт. Чи визнаєте ви себе винним?

Обвинувачений винним себе не визнає, Юрая Гордубала він не вбивав, тієї ночі спав дома, в Рибарах. Ті гроші, що їх знайшли за бантиною, він одержав від газди як віно за Гафією. Алмаз у скляра він не купував. З газдинею в інтимному зв'язку не перебував. Більше йому нема чого сказати.

Обвинувачена винною себе не визнає. Про вбивство не знала нічого, аж уранці... На запитання, звідки вона довідалася про вбивство Юрая Гордубала, відповідає, що бачила тільки розбиту шибку. З наймитом в інтимному зв'язку не перебувала. Той алмаз кілька років тому купив сам чоловік. Убивця заліз, напевно, через вікно, бо надвірні двері цілу ніч були на засуві.

Обвинувачена сідає — бліда й змарніла; вона — на останньому періоді вагітності; через те суд був змушений прискорити розгляд справи.

Підкоряючись невблаганній рутині юриспруденції, процес триває далі. Зачитуються протоколи й висновки, шелестить папір, присяжні засідателі вдають, ніби зі святобливою увагою вислуховують кожне слово, записане на офіційному папері. Обвинувачена сидить непорушно, мов маріонетка, тільки очі її неспокійно бігають. Штефан Манья час від часу витирає лоб і намагається збагнути те, що тут зачитують, бо хто знає, яка в усьому цьому заковика і як повернуть справу ці великоможні панове? Шанобливо схиливши голову, він слухає й ворушить губами, ніби повторює кожне слово.

Суд переходить до допиту свідків.

Викликано Василя Герича, старосту села Кривого; високий, плечистий чоловік повільно й урочисто повторює слова присяги. Він один із перших побачив труп. Правда, він тоді так і сказав: "Це зробив хтось із своїх".

— А чому?

— Бо так мені підказав мій розум, з вашої ласки.

— А чи відомо вам, Герич, що Полана Горду балова була в любовному зв'язку зі Штефаном Маньєю?

— Відомо. Я сам дорікав їй у цьому ще до того, як повернувся Юрай.

— А чи сварився Гордубал зі своєю дружиною?

— їй треба було добряче всипати, пане голово! — спалахнув Василь Герич.— Вибити з неї всі дурощі! Вона навіть їсти чоловікові не давала...

— А чи скаржився Гордубал на свою дружину?

— Ні, не скаржився, тільки уникав людей і танув з жалю, наче свічка.

Подана сидить випростана, втупившись перед собою невидющими очима.

Жандармський вахмістр Гельнай швидше обвинувачує, ніж свідчить. Він наголошує на речових доказах:

— Ось шибка з Гордубалової хати, подряпана зсередини алмазом. Того дня йшов дощ, і під вікном стояла калюжа води, але в кімнаті не виявлено й сліду болота, до того ж пил на віконній рамі лишився неторкнутим.

— Чи може доросла людина пролізти в той отвір?

— Ні, не може, бо спершу мусила б пролізти голова, а вона не пролізе.

Свідчить жандарм-стажнст Бігл. Він виструнчився, наче під час рапорту, й весь аж випромінює запопадливість. Його свідчення точно відповідають офіційному обвинуваченню. Алмаз він знайшов у замкненій скрині. Гордубалова не хотіла давати від неї ключа, казала, що загубила його. Скриню довелося зламати, а ключ від неї він згодом знайшов на дні відра з вівсом. Свідок також знайшов у Рибарах Гордубалові долари.

— А крім того, пане голово, я дозволив собі ще дещо принести сюди, — підвищує голос Бігл і розгортає носову хустинку.— Я знайшов це тільки вчора, коли Маньї вивозили на поле гній. Річ лежала на дні вигрібної ями.

Бігл кладе на стіл перед головою суду тонкий, сантиметрів п'ятнадцять завдовжки, шпичастий предмет овального перерізу.

— Що це таке?

— Шило, пане голово. Шило, яким плетуть кошики. Воно стирчало в дверях у Маньїв і зникло звідти в день убивства.

Бігл тримається незворушно, але в душі тріумфує і втішається загальним зацікавленням. Цілих п'ять тижнів шукав він оте нікчемне шило, й нарешті ось воно!

— Обвинувачений, вам знайоме це шило?

— Ні, незнайоме.— І МанЬя сідає, похмурий і впертий-

Свідчить лікар. Він наполягає на тому, що вбивство вчинено тонким шпичастим предметом овального перерізу. Якби Гордувала застрелили, куля застряла б у тілі, а тим часом її там не виявлено. І лікар докладно пояснює різницю між вогнестрільною і колотою ранами;

крім того, при такому малому калібрі постріл мусили б зробити майже впритул, внаслідок чого було б пропалено сорочку, а також обпечено шкіру на грудях.

— Чи могли завдати рану оцим-от предметом?

— Так. Могли. Сказати з певністю, що саме цим предметом, не можна, але він досить гострий, аби завдати таку рану. Він дуже підійшов би для цього,— оцінює лікар.— Так, і смерть настала вмить.

І запальний лікар швидко дріботить на своє місце.

Свідчення дає тюремний лікар. Полана Гордубалова, за всіма ознаками, на восьмому місяці вагітності.

— Обвинувачена! — звертається до неї голова суду.— Можете не вставати. Хто батько дитини, яку ви носите під серцем?

— Юрай,— шепоче Полана й опускає очі.

— Гордубал повернувся п'ять місяців тому. То від кого все ж таки у вас дитина?

Полана мовчить.

Старий Манья відмовляється свідчити; Штефан затулив обличчя долонями, батько витирає сльози червоною хустинкою.

— До речі, Манья, вам знайомий цей предмет?

Старий Манья киває головою:

— Ну певно! То наше шило, ним ми плетемо кошики.— І вже хоче заховати шило в кишеню.

— Ні, ні, діду, воно має лишитися тут.

Міхай і Дюла теж відмовляються свідчити. Викликають Марію Янош.

— Хочете свідчити?

— Хочу.

— То правда, що ваш брат Штефан підмовляв вашого чоловіка вбити Юрая Гордубала?

— Правда, пане судія. Але мій чоловік сказав, що не зробить такого й за сто пар волів.

— Чи мав Штефан любовний зв'язок з газдинею?

— Так, мав,— він сам хвалився тим дома. Штефан зла людина, достойний суде. Недобре зробив небіжчик, що заручив його зі своєю дитиною. І слава богу, що з того нічого не вийшло.

— А що, свідко, дуже гнівався ваш брат, коли Гордубал його вигнав?

Марія хреститься:

— О боже, та він ходив лютий, як сто чортів, не їв, не пив і навіть курити кинув...

Свідка виходить, але на порозі ще обертається зі слізьми на очах:

— Мені дуже жаль мого брата Штефана, достойний суде. Чи дозволить ваша ласка лишити йому хоч трохи грошей на харчі?

— Ні, ні, газдине, не треба йому ваших грошей. Ідіть з богом.

Викликають Яноща.

— Будете свідчити?

— Як накажуть панове.

— То правда, що Штефан підбивав вас порішити Гордубала?

Свідок розгублено кліпає очима.

— Правда, щось таке він мені казав. Мовляв, ти жебрак, Янош, а міг би заробити цілу купу грошей...

— А яким саме способом?

— Звідки я знаю, великоможний пане? Дурні балачки та й годі.

— Він намовляв вас убити Гордубала?

— Та, мабуть, ні, великоможний пане. То було вже давно. Він і справді говорив про якісь гроші, але тілько так, між іншим... Штефанові завжди гроші на гадці. А мені без потреби носити в голові такі дурниці. "Ти бевзь",— сказав він мені тоді. Може, й бевзь; але на шибеницю, брате мій, мене за то не потягнуть.

— А ви не п'яний, свідку?

— П'яний, пане голово. Перехилив келишок для сміливості, бо знаєте, як страшно говорити з панами?

Засідання суду переноситься на завтра. Штефан намагається зустрітися очима з Поланою, але Гордубало-ва вдова дивиться на нього, ніби статуя, вирізьблена з кості, й ніби не бачить його — іде худа, бридка, незграбна. На Штефана ніхто й не гляне, тільки на неї. Бо що Штефан? Чорнявий парубок і більш нічого. Хіба то таке велике диво, що чоловік убив чоловіка? А от коли власна жінка... І що воно нині за життя пішло, коли не можна вірити навіть власній жінці? Навіть удома, в своєму ліжку, не можеш бути спокійним — тебе заколють, як того кабана.

Гордубалова вдова проходить коридором ненависті, що змикається за нею, наче вода.

— Ех, дурний небіжчик, дурний: сокирою треба було зарубати її, як того вовка, що попався в пастку!

— Повісити її! — докидають жінки.— Нема на світі справедливості, якщо її не повісять.

— Та ну вас, сороки! — бурчать чоловіки.— Бабів не вішають, щоб ви знали. Її треба навіки запакували до тюрми, от що!

— Якби судили жінки, вони повісили б цю паскуду.

— Чуєте, людоньки, я сама накинула б їй на шию зашморга.

—— Агій на тебе, Марійко, то не бабська робота. А от Штефку, їй-богу, поведуть на шибеницю!

— Ая, ая, поведуть! А за що? Тілько за то, що забив чужого чоловіка? Ні, як не повісять Полану, то, я вам кажу, всі баби почнуть убивати своїх

чоловіків! Першій-ліпшій з нас таке може шибнути в голову — в родині, людоньки, різно буває. Ні, ні, тілько повісити її, повісити — і по всьому!

— Та як ти її повісиш, коли вона дитину носить?

— Та яку там дитину? Чорта вона виплодить, а не дитину!

Суд викликає свідка Шимона Фазекаша, на прізвисько Леца. Того дня, коли сталося вбивство, він бачив Полану і Штефана над потоком.

— Штефане Манья! Ви й далі заперечуєте, що були того дня в Кривому й бачилися з Поланою Гордубало-вою?

— Не був я там, пане судія.

— Обвинувачена, чи говорив з вами Манья коло потоку?

— Ні, не говорив.

— Але жандармам ви сказали, що так.

— Бо вони мене примусили.

Свідчить Юліана Варваринова, сусідка Горду балів.

— Так, я не раз виділа небіжчика — він ходив, як тіло без душі. Полана перестала йому навіть їсти давати, коли він вигнав Штефана, а наймитові, бувало, курей пекла і поросят. Щоночі ходила до стайні спати з ним. Хай скарає її господь! — спльовує сусідка.— А от де вона сходилася зі своїм любасом після того, як вернувся Гордубал, я не знаю. До стайні до нього вона більше не бігала. Останнім часом Гордубал навіть уночі обходив обійстя з ліхтарем,— певно, стеріг її.

— Послухайте, свідко, а ви бачили, як Гордубал перекинув Штефана через пліт? Чи мав тоді Манья на собі піджак?

— Ні, не мав, на ньому були тілько гачі і сорочка.

— І він так і пішов без піджака?

— Так, прошу пана судію.

— Отже, цей піджак, який зараз на ньому, залишився разом з іншими його речами в Гордубалів? Штефане Манья, коли ви ходили по свій піджак до Кривого?

Штефан підводиться й розгублено кліпає.

— Ви забрали його тієї ночі, коли було вбито Юрая Гордубала! Можете сісти.

І прокурор з переможним виглядом щось записує в паперах.

— Виведіть обох обвинувачених,— велить голова суду.— Хай увійде свідка Гафія Гордубалова.

Вводять синьооке гарненьке дівча. В залі тиша, ніхто ані дихне.

— Не бійся, мала, й підійди сюди,— по-батьківському лагідно звертається до неї голова.— Якщо не хочеш, можеш не свідчити. Ну то як, будеш відповідати?

Дівча вражено дивиться на поважних панів у мантіях.

— Хочеш посвідчити?

Гафія слухняно киває головою:

— Так.

— Чи ходила твоя мама до стайні, коли там спав Штефан?

— Так, щоночі.

— А ти бачила їх коли-небудь разом?

— Бачила. Одного разу вуйко Штефан обняв її й повалив на солбму.

— А газду, свого татка, тії бачила коли-небудь з мамкою?

— Ні, татка не бачила, тілько вуйка Штефана.

— А коли татко вернувся з Америки, мама все одно ходила до вуйка?

Гафія крутить головою.

— А ти звідки знаєш?

— Таж газда був дома,— переконливо і впевнено заявила вона.— Вуйко Штефан тоді сказав, що більше не залишиться в нас, бо тепер усе змінилося...

— Газда був добрий чоловік?

по

Гафія розгублено знизує плечима.

— А Штефан?

— О, Штефан так.

— А мамка була добра до газди?

— Ні.

— А до тебе? Вона тебе любила?

— Ні. Вона любила тілько вуйка Штефана.

— Вона смачно йому варила?

— Смачно. Він і мені деколи давав.

— А кого ти любила найбільше?

Дівча ніяково мнеться:

— Вуйка Штефу...

— А як було тієї останньої ночі, коли помер твій татко, Гафіє? Де ти спала?

— З мамкою, в коморі.

— І тебе ніщо не розбудило?

— Розбудило. Хтось запукав у вікно, а мамка сиділа на ліжку.

— Ну, а далі що?

— А далі нічого. Мамка сказала: "Спи, а то дістанеш".

— І ти спала?

— Так, спала.

— І вже більше нічого не чула?

— Ні. Нічого. Хіба хтось пройшов попід вікнами, але мамки коло мене вже не було.

— А хто то був, ти не знаєш?

Дівча здивовано розтуляє рота:

— Як то хто? Таж вуйко Штефан. До кого би ще могла вийти мамка надвір?

В залі запала така грізна тиша, що аж дух перехоплює.

— Оголошую перерву,— квапливо каже голова суду й сам виводить Гафію за руку.— Ти славна дівчинка,— бурмоче він,— славна і розумна. Але твоє щастя, що ти ще нічого не розумієш...

Присяжні мацають по кишенях, що б дати Гафії, обступили її з усіх боків, аби хоч погладити по голівці.

— А де ж вуйко Штефан? — питається дівча срібним голосочком.

Огрядний Гельнай, важко сопучи, пробирається до неї.

— Ходімо, мала, ходімо, я відведу тебе додому.

ш

Але в коридорах повно людей, і вони тичуть Гафії хто яблуко, хто яєчко, хто шматок солодкої булки, розчулено сякаються в хустинки, жінки цілують її й голосно схлипують. Гафія судомно вчепилася в товстий палець Гельная й, здається, от-от розплачеться й собі.

Але Гельнай заспокоює її:

— Не плач, я куплю тобі цукерок.

І дівча аж підскакує з радості.

Розгляд справи триває далі. Іноді вона здається хитро зав'язаним вузлом, який мусять розплутувати кілька рук одночасно.

Свідчить Пйоса, на прізвисько Гусар, Олекса Воро-бець, син Митра, і його дружина Анна, а відтак — дружина Кобили-Герпака. Всі вони свідчать проти цієї жінки— проти Полани Гордубалової. Ох, боже милий, і чого тільки люди не знають одне про одного! Просто жах — не треба й божого суду — люди самі себе судять.

Проситься посвідчити якийсь пастух Мішко.

— Підійдіть, свідку, ближче. Можете не присягати.

— Га?

— Можете не присягати, кажу. Скільки вам років?

— Га?

— Скільки вам років, Мішку?

— А, не знаю. Та й нащо воно мені? Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Передає вам Юрай Гордубал, що Полана була йому доброю і вірною жоною.

— Зачекайте, Мішку — себто як передає? Коли він вам таке сказав?

— Га?

— Коли він вам таке сказав, Мішку?

— А, коли... Я вже не пригадую. Тоді якраз був дощ. Він попросив мене: "Скажи їм то ти, Мішку, тобі вони повірять".

— Бог з вами, діду, і ви з тим прийшли сюди аж із Кривого?

— Га?

— Можете йти, Мішку, ви нам більше непотрібні.

— А, красненько дякую. Слава Ісусу Христу.

Свідчить скляр Фаркаш.

— Той алмаз купив у мене Штефан Манья.

— Ви його впізнаєте?

— Як не впізнати — он він, отой пожовклий.

— Устаньте, Манья. Ви визнаєте, що купили цей алмаз у скляра Фаркаша?

— Ні, не визнаю.

— Можете сісти, Манья, але так ви собі не допоможете.

Свідчать Баранова, Грицова, дружина Федора Бобали. Ох, Полано, яка ж то ганьба! Вони показують на тебе пальцями, засуджують твій перелюб, кожна з них кидає камінь у невірну дружину. Ніхто вже не дивиться на Штефана Манью. Ти марно затуляєш руками свій круглий живіт — свого гріха ти вже не заховаєш! Штефан убив, але ти грішила. Подивіться, людоньки, на цю безстидницю: навіть голови не схилить, не заплаче, не впаде крижем; дивиться на нас так, ніби хоче сказати: "Говоріть, говоріть, мені все байдуже".

— Обвинувачена, ви можете чимось заперечити проти свідчення Марти Бобалової?

— Ні.

І не схиляє голови, не червоніє від сорому, не западеться крізь землю від ганьби — сидить, наче статуя.

— Більше свідків нема? Тоді оголошується перерва до завтра.

— Але ж і гарно відповідала нам та мала, правда, пане колего? Ще зовсім дитя, а все вже бачило!

— Жахливо, жахливо. Її розповідь — як чистий потічок. Така щирість у всьому, наче в тому, про що вона розказувала, не було нічого поганого.

— Зате усе село тепер проти Полани. Кепські її справи. Штефанові, звичайно, теж, але що Штефан — він тут другорядна особа. Так, так, пане колего, село зрозуміло, що справа тут у моралі. Можна б сказати, що Криве мстить їм за зневажену мораль. Дивна річ — люди, як правило, не судять так суворо за чужолозтво, га? Полана, здається, завинила не тільки в чужолозтві, а й у чомусь набагато страшнішому. В чому, питаєте?

Ну, своїм вчинком вона підбурила проти себе громаду, викликала ненависть цілого села.

— Будь проклята, Полано! Всі бачили, як високо тримала вона голову? І як їй не встид! Ще й посміхнулася, коли Бобалиха сказала, що жінки хотіли їй вікна повибивати за блуд. Так, так, вона ще вище задерла голову й посміхнулася, ніби пишалася тим.

— Та що ви кажете, сусіде? Шкода, що я не побачив її на власні очі. А .вона хоч ладна?

— Чи ладна, питаєте? Боронь боже! Кажу вам, що вона мусила приворожити Штефана, мусила йому засліпити очі. Худа, кажу я вам, як тріска, а очі — як ті колючки; певно, зла, як відьма, скажу я вам. Але та дитина — подумати тілько! Як писанка! Ми всі плакали над тією сиріткою! Хвойда навіть дитини не повстида-лася — розпутничала на очах у рідної дочки. Відьма, а не жінка, кажу я вам.

— О, тоді й мені, сусіде, треба на неї глянути!

— Пустіть нас, пустіть досередини! Ми хочемо по

дивитися на ту безвстидницю! Потісніться трохи, ми будемо стояти тихо, як у церкві, тільки пустіть нас досередини. *

— Люди добрі, не пхайтесь, бо від ваших кожухів так смердить, що панове судді можуть задихнутись! Ану, геть від дверей!

— Дивіться, он вона, ота худа, що сидить так штив-но,— то вона.

— І справді — хто б міг на неї таке подумати? Звичайна собі жінка. А де Штефан? Ага, он, видно лише його плечі. А той, що встає, високий, у мантії,— то сам пан прокурор. Тихо, тихо, зараз ви щось почуєте.

— Панове присяжні засідателі! Я відтворив перед вами всі обставини цієї справи, які пощастило з'ясувати завдяки блискучій праці поліційних органів (Бігл у залі штовхає під бік Гельная), а також завдяки свідченням свідків. Я хотів би подякувати тим і тим. Панове присяжні засідателі! За всю свою довгорічну суддівську практику я ще не бачив процесу, на якому свідчення були б пройняті таким глибоким і таким пристрасним прагненням допомогти справі перемоги справедливості, як у даному випадку. Все село, вся громада Кривого — чоловіки, жінки й діти — виступали тут перед вами, щоб не тільки посвідчити, але й викрити перед богом і перед людьми цю розпусну жінку. Не я іменем закону, а сам народ обвинувачує її. За скоєний злочин ви будете її судити згідно з буквою закону. Але я просив би вас судити її за цей тяжкий гріх так, як того вимагає сумління цих людей.

Твердо впевнений у власній правоті, прокурор раптом на мить завагався. "Чого це я заговорив про гріх? Ми судимо душу людини чи тільки її вчинки? Ну звичайно, тільки, вчинки, але хіба не в душі народжуються вони?.. Обережніше, бо так легко збитися на манівці. Справа ця, зрештою, досить ясна..."

— Шановні панове присяжні засідателі! Випадок, у якому ви повинні розібратися,— ясний, ба навіть страхітливо ясний у своїй простоті. Перед вами лише три особи. Перша з них — газда Юрай Гордубал, людина простої, доброї душі, але, видно, трохи тугодум. Він їде до Америки, тяжко гарує там за п'ять-шість доларів на день, чотири з яких посилає додому своїй родині, своїй дружині, щоб їй краще жилося.— Прокурорів голос набирає дивної, горлової різкості.— І цими грішми, цією кривавицею його дружина платить... молодому наймитові-коханцеві, який не гидує бути на утриманні в підстаркуватої газдині. Що тільки не готовий зробити Штефан Манья заради грошей! Він зруйнує домашнє гніздо емігранта, відірве матір від дитини, а відтак за намовою своєї коханки вб'є сонного газду заради кількох сотень доларів. Який злочин, який гріх захланності! — Прокурор на мить замовкає. "Що це я знову? Злочин і гріх — різні речі. Тут не суд божий".— А друга особа,— ви бачите її перед собою,— оця жінка. Вона холодна, жорстока, обачна. Між нею й

молодим наймитом не може бути любові, навіть гріховної любові, а тільки блуд, тільки гріх і гріх... Вона утримує його як знаряддя своєї хтивості, пестить його, забувши про все на світі, навіть про рідну дочку. Бог тяжко покарав її за це: в своєму блуді вона завагітніла. І тут з Америки вертається її чоловік. Сам Всевишній посилає його покласти край чужолозтву в своєму домі. Але Юрай Гордубал — людина слабодуха. Я гадаю, ніхто з нас, ніхто з присутніх тут чоловіків, не стерпів би того, що мовчки зносив цей терплячий і слабодухий чоловік, для якого, мабуть, найголовнішим був спокій у родині. Та з його поверненням припинився приплив доларів, блудниця вже немає на що утримувати далі молодого дармоїда, і Штефан Манья кидає служити гріхові. І тоді незбагненно слабодухий Гордубал, явно під тиском дружини, сам пропонує йому руку своєї донечки, обіцяє гроші й будинок, аби тільки той повернувся...— Прокурор відчуває в горлі спазм огиди.— Проте й цього ще замало. Видно, Штефан шантажує газду, погрожує, і тоді навіть цей терплячий сердега не витримує й виганяє зухвалого дармоїда. Однак із цієї хвилини він починає потерпати за своє життя, шукає праці аж за горами, обходить уночі з ліхтарем двір. Та злочинний план убивства вже обмірковано до найменшої подробиці. Старий чоловік стає на заваді розпусній жінці й захланному наймитові; блуд і захланність об'єднуються проти нього. Гордубал занедужав, він не може більше стерегти своє гніздо, не може захищатися. І вранці його знаходять з проштрикнутим серцем. Його вбили вночі, коли він спав.

"І це вже кінець?" — Прокурор аж сам дивується. Він приготував таке блискуче й переконливе закінчення, але воно чомусь застрягло в горлі, і ось — кінець. Він сідає, ссім не розуміючи, як це сталося, і запитливо дивиться на голову суду. Той, здається, схвально йому кивнув. Присяжні про щось шепочуться, шморгають носами, а двоє явно-таки схлипують. Прокурор з полегкістю зітхає.

Підводиться адвокат Маньї, дебелий чолов'яга, славетний юрист.

— Пан прокурор наприкінці своєї ефектної промови згадав про серце Юрая Гордувала. Дозвольте мені, шановні панове присяжні засідателі, вдатися до цього серця на захист мого клієнта...

І далі все пішло як по-писаному... Мовляв, навіть обвинувачення визнає суперечність у висновках судової експертизи. Проколото чи прострелено серце Гордувала? Що було справжнім знаряддям злочину — оте нікчемне шило з господарства Маньї чи вогнепальна зброя невідомого вбивці?

— Я особисто вважав би за доречне схилитися до думки видатного наукового авторитету, який з цілковитою ясністю заявляє про вогнестрільну рану зі зброї дрібного калібру. Отже, панове, якщо Юрая Гордубала було застрелено, то вбивця — не Штефан Манья.

І так далі. Крок за кроком, помахуючи в такт пухкою рукою, славетний юрист розбиває докази обвинувачення.

— Нема жодного прямого доказу вини мого клієнта, є тільки припущення. Я зовсім не апелюю до почуттів шановних панів присяжних; я переконаний, що на підставі обвинувального акту й матеріалів слідства панове присяжні засідателі не можуть визнати Штефана Манью винним. — І славетний юрист із переможним виглядом важко сідає на стілець.

Тієї ж миті, немовби хтось натиснув якогось гудзика, вискакує нова чорна фігурка — адвокат Полани Гордубалової, молодий і вродливий панок.

Нема жодного прямого доказу співучасті його під-захисної у вбивстві Юрая Гордубала; всі докази — тільки припущення на підставі другорядних обставин, гіпотетичного зв'язку, виснуваного обвинуваченням...

— Панове присяжні засідателі! Припущення, буцім Полана Гордубалова була зацікавлена у смерті свого чоловіка або що вона була йому невірна, не має під собою ніякого грунту. Я міг би тут цілком авторитетно заявити: якби подружня невірність була достатнім мотивом для вбивства, то скільки чоловіків, скільки жінок тут, у місті, і в селі, в самому тільки Кривому, лишилося б нині живих? Отож давайте краще відкладемо цей аргумент набік. Але питається: звідки нам відомо про чужолозтво Полани Гордубалової? Правда, перед нами тут продефілювало ціле село й посвідчило проти обвинуваченої жінки. Панове, задумайтесь: хто з нас упевнений у своїх ближніх і сусідах? Хто з вас знає, що говорять про нього довколишні? Може, вони говорять ще жахливіші речі, ніж про цю нещасну жінку. Навіть найбездоганніша поведінка не вбереже вас від пліток і брудних обмов. Обвинувачення не пропустило ^одного свідка, який знайшов у собі відвагу огудити цю беззахисну жінку...

— Я протестую проти образи свідків! — обурюється прокурор.

— Так, це й справді зовсім недоречно,— зауважує голова суду.— Прошу вас не повторювати більше таких випадів.

Красунчик-адвокат поквапливо й шанобливо вклоняється:

— Добре. Отже, суд вислухав усіх свідків, які мали що посвідчити проти Полани Гордубалової. Але він забув покликати ще одного свідка, я сказав би, свідка коронного. Цей свідок — то сам убитий Юрай Гордубал.— Привабливий панок розмахує в повітрі аркушем паперу.— Панове присяжні засідателі! За десять днів до своєї смерті Юрай Гордубал, газда з Кривого, попросив записати його останню волю. І, немовби передчуваючи, що з'явиться потреба вислухати і його голос, звелів записати в тестаменті таке.— Молодий адвокат читає високим, схвильованим голосом: — "Усе своє майно, рухоме й нерухоме" я заповідаю моїй дружині Полані, уродженій Дурколовій, за її вірність і любов подружню". Ви чули, панове? "За її вірність і любов подружню!". Така остання воля Юрая Гордубала, таке його свідчення в цій справі. Ви

чули тут сьогодні розповідь пастуха Мішка? "Газда Гордубал переказує вам, що Полана була йому доброю і вірною жоною". Признаюся, я був приголомшений цими словами. Вони пролунали для мене, ніби голос із того світу. А оце свідчення писане, свідчення єдиного чоловіка, який справді знав Полану. Наймит Манья хвалився перед своєю сестрою, що має любовний зв'язок з газдинею. Так патякав наймит, а ось так,— він плеснув долонею по тестамен-ту,— говорив її чоловік перед самим господом, і ви, панове присяжні засідателі, маєте вирішити, кому з цих двох вірити...

Молодий адвокат замислено схиляє голову.

— Отже, якщо відпадає версія про чужолозтво моєї підзахисної, то тим самим відпадає й будь-яка спонука позбутися свого чоловіка. Ви можете мені заперечити, що вона на восьмому місяці вагітності. Але ж, панове, я можу навести всім свідчення багатьох лікарських авторитетів, яким помилковим буває іноді визначення термінів вагітності.— І меткий панок перераховує цілу низку авторитетів та вчених думок.

Бувалий адвокат Маньї хитає головою: "Ну й дурень! Цим ти зіпсував усю справу! Панове присяжні засідателі не люблять наукових аргументів. Але хід із цим тестаментом був таки блискучий!"

— Уявіть собі, панове присяжні засідателі, що ви засудите Полану Горду балову. Тоді дитина Юрая Гордубала, живий доказ вірності й любові подружньої, народиться за гратами й буде затаврована як дитя розпусниці... Ім'ям усього, що нам святе, застерігаю вас, панове присяжні засідателі: не припустіться помилки, яка покладе тавро на ще ненароджене дитя.

Вродливий адвокат сідає й витирає з чола піт напах-ченою хустинкою.

— Вітаю, пане колего,— гуде йому в вухо досвідчений судовий вовк.— Непогано, справді непогано.

Але тут підводиться для репліки прокурор. Він весь почервонів від обурення, руки в нього тремтять.

— Дитя — так дитя! — хрипко вигукує він.— Колего захиснику І Тут свідчила дитина Юрая Гордувала — Гафія. Сподіваюсь, ви не назвете її розповідь,— він грюкає кулаком по столу,— наклепом? У всякому разі, я так сподіваюся.

Гарненький адвокат уклоняється йому й знизує плечима.

— А втім, дякую вам за тестамент Юрая Гордувала. Це єдине, чого нам тут бракувало,— прокурор випростується на весь зріст,— щоб домалювати натуру цієї жінки, натуру просто демонічну, яка, вже обміркувавши план убивства свого тупого й добродушного, але слабовольного чоловіка, вигадує ще й останній, витончений штришок у своїй інтризі: примусити сердегу тільки їй, чуєте, тільки їй одній! — заповісти все своє майно та ще й видати їй щось на зразок морального алібі: "За її вірність і любов подружню!" І добряга-чоловік слухняно йде на те, щоб жоден гелер не дістався малій Гафії, а тільки їй, цій Ієзавелі щоб вона мала за що утримувати коханця й задовольняти свою гріховну хіть.

Прокурор аж задихається від глибокого обурення. Це вже не процес — це вже справжній божий суд над людськими гріхами! Чути, як важко й напружено дихає в залі богобоязливий люд.

— І ось тепер упав промінь сліпучого світла на справу Юрая Гордувала. Та цинічна, корислива, бездушна воля, яка примусила руку "неписьменного Юрая поставити три хрестики під своїм страшним і викривальним тестаментом — та ж сама страхітлива воля, панове, спрямовувала руку вбивці — Штефана Маньї. Цей нікчемний провінційний альфонс був не лише знаряддям чужолозтва — він став також

знаряддям убивства. Ця жінка — винна! — кричить прокурор і рвучко показує пальцем на Полану.— Її викрив цей тестамент, бо тільки сам диявол міг вигадати таке пекельне знущання: "За її вірність і любов подружню!" Ієзавель Гордуба-лова, ви нарешті зізнаєтесь, що вбили Юрая Гордувала?

Полана підводиться, бліда, аж синя, спотворена вагітністю, й беззвучно ворушить губами. 1

— Мовчіть, газдине! — озивається зненацька хрипкий, уриваний голос.— Я їм сам скажу! — Штефан Манья стоїть і посміхається від душевного напруження.— Дост... достойний суде,— белькоче він і раптом заходиться невтримним риданням.

Прокурор, трохи здивований таким поворотом справи, обертається в його бік.

— Прошу вас, заспокойтеся, Манья. Суд радо вас вислухає.

— То я... я,— схлипує Штефан.— Я... я хотів помотатися йому... за те... за те... що він викинув мене через пліт... З мене сміялися люди! Я не міг навіть спати... я мусив йому якось віддячити... мусив... помститися... От я й пішов...

— І газдиня відчинила вам двері? — перебиває його голова суду.

— Ні... газдиня нічого... нічого не знала. Я ввечері... мене ніхто не бачив... газда лежав у кімнаті... Я прокрався на горище... й сховався там...

Бігл обурено штовхає під бік Гельная.

— Брехня! — лютує він.— Манья не міг дістатися на горище, бо ляда була завалена кукурудзою! Я був там другого дня вранці, Гельнай! Я зараз устану й скажу їм про це...

— Сиди! — хмуриться Гельнай і смикає Бігла за полу мундира.— Тільки спробуй меніГ

— А вночі...— белькоче Штефан, витираючи очі й ніс,— уночі я звідти зліз і... до кімнати... Газда спав... і я тим шилом... Воно ніяк не... не... хотіло лізти... а він лежав і не ворушився... Так, не ворушився...— Штефан хитається, і конвоїр подає йому склянку води зі столу голови суду. Штефан жадібно п'є, аж захлинається й витирає з чола піт.— А потім... я вирізав шибку... і забрав у газди гроші... щоб це схоже було на крадіж... і... назад на горище... а звідти через віконце вниз.— Штефан зводить віддих.— І тільки після того... я постукав у вікно... до газдині... мовляв, прийшов по свій піджак.

— Полано Гордубалова, це правда?

Полана підводиться, міцно стуливши губи.

— Ні. Неправда. Він не стукав.

— Газдиня нічого не знала,— гарячково запевняє Штефан.— І то неправда, що між нами щось було. Одного разу... так, одного разу я хотів повалити її на солому, але вона не давалася... а тут прийшла Гафія. А потім уже нічого, бігме, нічого...

— Чудово, Штефане,— каже прокурор і весь подається вперед.— Але одне запитання я залишив собі аж насамкінець. Досі в ньому не було потреби. Пола-но Гордубалова, то правда, що ще до цього коханця, який стоїть зараз перед нами, тобто до Штефана Маньї, ви мали іншого любаса — наймита Павла Дре-воту?

Полана гучно видихнула повітря й схопилася рукою за голову. Конвоїр напіввиводить-напіввиносить її з зали.

— Судове засідання переривається! — оголошує голова.— З огляду на нові факти, які з'ясувалися внаслідок зізнання Штефана Маньї, суд завтра виїде на місце злочину.

Бігл чекає на приїзд достойного суду на Гордубало-вому подвір'ї. Нарешті ці панове приїхали! Бігл весь виструнчився й віддає честь; люди стоять на дорозі й заглядають через пліт у Гордубалів двір, наче ждуть там бозна-якого чуда. Для Бігла сьогодні великий день.

Він веде шановних панів присяжних засідателів на горище.

— Прошу. Горище, яі^і було: ніхто сюди не підіймешся з дня вбивства. Ще тоді ляда була завалена купою кукурудзи, і якби хтось спробував її відчинити, кукурудза посипалася б на драбину.— Бігл натискає на ляду, й додолу сиплеться град кукурудзяного зерна.— Може, панове присяжні будуть тежі ласкаві і піднімуться нагору? — шанобливо запрошує він.

На горищі — всі божі дари, зібрані на рівнині,— купи золотистої кукурудзи,— теж і хочеться бродити й стрибати по ній. А ось і віконце, через яке нібито виліз Манья.

— Але ж воно взяте зсередини на засувку,— констатує один із присяжних і пильно роззирається по горищі.— Якщо тут і справді нікого не було з дня вбивства, то Манья не міг вилізти через нього.

— Ну прешда, що не міг. На підвіконні стоять запилені пляшки й бляшанки, яких ніхто не торкався вже роками. Що тільки не зберігають ті селяни! Якби Манья вилазив через віконце, то йому довелося б спершу познімати весь цей мотлох, так чи ні?

— Та так. А що внизу, під цим віконцем?

— Під нами кімната, де вбито Гордубала, а перед будинком — садок. Прошу вас, панове, ходім поглянемо й туди.

Достойний суд поважно прямує в садок. В одному з вікон вибито шибку.

— Ось тут, з вашої ласки, вирізано отвір у шибці. Якраз над нами віконце на горищі, через яке нібито виліз Манья. Я пильно оглянув тут усе відразу ж після вбивства,— скромно провадить Бігл,— але не виявив під вікном жодного сліду. Грядка була скопана, і напередодні пройшов дощ...

Голова суду схвально киває.

— Манья явно бреше. Але ви повинні були зразу ж після вбивства зазирнути на горище.

Бігл клацає підборами.

— Пане голово, я не хотів розсипати оту кукурудзу. Але для певності я негайно забив ляду цвяхами, щоб туди ніхто не зміг дістатися. І тільки сьогодні вранці я повитягував їх, а на ляду почепив шматок нитки...

— Добре, добре,— задоволено мимрить голова.— Я бачу, ви все завбачили, пане... пане...

Бігл випинає груди:

— Жандарм-статист Бігл!

Ще один милостивий кивок.

— Між нами кажучи, панове, нема анінайменшого сумніву, що Штефан Манья брехав. Та якщо ми вже тут, то вам, напевно, цікаво буде зазирнути й до хати?

З-за столу підводиться високий, кремезний, незграбний селянин; тут саме обідають.

— Це, прошу вас, небіжчиків брат, Михайло Горду-бал. Тимчасово тут газдує він.

Михайло Гордубал низько вклоняється панам суддям.

— Оксеню, Гафіє, ану, живо подайте панам стільці.

— Не треба, газдо, не треба. А чому ви й досі не вставили нової рами? З вікна тягне холодом.

— А нащо нову? Рама ж у суді, шкода купувати АРУгу.

— Так, гм... Я бачу, ви піклуєтесь про Гафію. Це розумна дитина, не дайте скривдити сирітку. А це... ваша дружина, так?

— Так, з вашої ласки, Деметра, Івана Вариводюка дочка, з Магуриці.

— Бачу, ви чекаєте поповнення родини?

— Та чекаємо, якщо дасть пан біг, най святиться ім'я його.

— А... вам подобається в Кривому?

— Ще й як,— відповідає Мйхайло і махає рукою.— А скажіть, панове судді, чи не можна би мені поїхати на роботу до Америки?

— Як ІЮрай?

— Так, як наш Юрай, дай йому, господи, царство небесне.

І газда Михайло проводжає поважне панство до воріт.

Достойний суд повертається до міста. Вйо, коники, вйо! Ви везете поважних персон.

Голова суду нахиляється до прокурора.

— Ще не пізно, колего. Ми ще до вечора могли б покінчити з цією справою. Гадаю, сьогодні не буде стільки порожньої балаканини, як учора...

Прокурор злегенька почервонів.

— І сам не знаю, що зі мною вчора сталося. Я промовляв, наче в якомусь трансі. Наче я не службовець, а месник. Мені хотілося проповідувати, вергати громами.

— А мені чомусь здавалося, що я в храмі,— задумливо каже голова суду.— Всі в залі аж дух затамували. Дивний народ. І я теж відчував, що ми судимо щось більше, аніж простий злочин,— судимо гріх... Хвалити бога, сьогодні в залі буде порожньо; ніякої сенсації, все піде як по маслу.

Усе й справді пішло як по маслу. На запитання голови суду, чи Штефан Манья винен у зловмисному вбивстві Юрая Гордувала, присяжні засідателі вісьмома голосами відповіли "так", а чотирма — "ні".

А на запитання, чи Полана Гордубалова є співучасницею того ж таки вбивства, відповіли "так" усіма дванадцятьма голосами.

На підставі цього вироку присяжних засідателів суд засудив Штефана Манью на довічне тюремне ув'язнення, а Подану Гордубалову, вроджену Дурколову,— до суворого ув'язнення строком на дванадцять років.

Полана стоїть, мов нежива, високо піднявши голову. Штефан Манья голосно схлипує.

— Виведіть їх!

Серце Юрая Гордубала десь загубилося, і його так ніколи й не було поховано.

1

Ієзавель — ізраїльська цариця, дружина Ахава, вбита за наказом царя Іїуї; тут — підступна, жорстока й зрадлива жінка.